

**Adalbert or Wojciech:
Gdańsk and Danzig**

A Multinational Millennium 997–1997

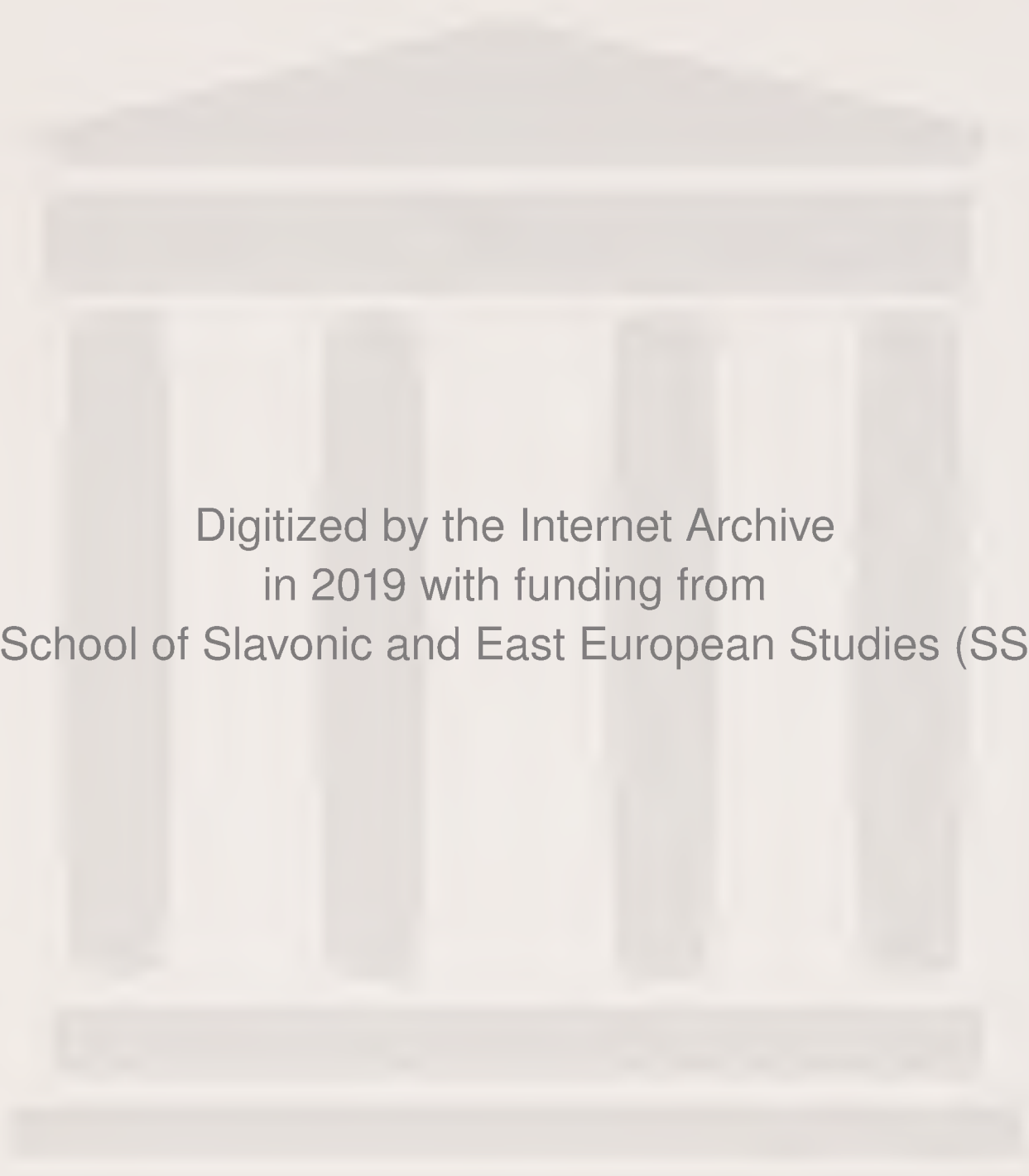
NORMAN DAVIES

The Ninth

M.B. Grabowski

Memorial Lecture

**School of Slavonic and East European Studies
University of London
1997**

Digitized by the Internet Archive
in 2019 with funding from
UCL School of Slavonic and East European Studies (SSEES)

<https://archive.org/details/SSEES0015>

Adalbert or Wojciech
Gdańsk and Danzig
A Multinational Millennium 997–1997

*The Ninth M.B. Grabowski
Memorial Lecture*

Adalbert or Wojciech
Gdańsk and Danzig

A Multinational Millennium 997–1997

A Lecture

*in English
and Polish*

NORMAN DAVIES

School of Slavonic and East European Studies
University of London 1997

ADALBERT OR WOJCIECH
GDAŃSK AND DANZIG
A MULTINATIONAL MILLENNIUM 997–1997

Norman Davies

Adalbert or Wojciech.

Gdańsk and Danzig: A Multinational Millenium 997–1997

© School of Slavonic and East European Studies 1997

SSEES Occasional Papers No. 37

All rights reserved. No part of this publication may be stored in a retrieval system, or transmitted in any other form or by any means, electronic, mechanical, recording or otherwise, without the prior permission of the School of Slavonic and East European Studies.

Copies of this publication and others in the School's refereed series of Occasional Papers can be obtained from the Publications and Conferences Office, SSEES, Senate House, Malet Street, London WC1E 7HU

Printed in Great Britain by Quorn Selective Repro Limited
Queens Road, Loughborough, Leics. LE11 1HH

Contents

Foreword	vii
1 Adalbert or Wojciech: Gdańsk and Danzig A Multinational Millennium 997–1997	1
2 Adalbert czyli Wojciech: Gdańsk i Danzig Wielonarodowe millenium 997–1997	21
SSEES Publications	43

Foreword

On 17 January 1997 Professor Emeritus Norman Davies delivered the Ninth M.B. Grabowski Memorial Lecture in the Beveridge Hall, Senate House, University of London. The Lecture is sponsored by the Trustees of the M.B. Grabowski Fund and its purpose is to advance the dissemination of knowledge in the United Kingdom about Poland and Polish culture. The proceedings were chaired by the Director of the School of Slavonic and East European Studies. This volume consists of an English and Polish version of that lecture. The School would like to thank Dr Maria Davies for translating the original text into Polish.

Mateusz Bronislaw Grabowski, who was born in 1904 in Wizna, in Poland, graduated from the Stefan Batory University in Wilno and came to this country in 1940 as an officer in the Polish armed forces. He was the founder of a well-known pharmacy in London's West End, a patron of the arts and owner of the Grabowski Gallery. A generous benefactor in social and religious charities, he died in 1976.

The School of Slavonic and East European Studies and the Trustees of the M.B. Grabowski Fund have worked together since 1982 in the promotion of the aims of the late Mr Grabowski. Joint activities have included three major research projects, led by Dr Keith Sword (as the M.B. Grabowski Research Fellow), on the history, vicissitudes and current circumstances of the Polish community in the United Kingdom; several major international research conferences and seminars have been held; and — jointly with the Foreign and Commonwealth Office, the Corporation of London and the Foundation for Polish Science — sponsorship has been given to postgraduate and post-doctoral fellowship programmes to enable Polish university teachers to study in this country.

The joint activities entered a new phase in 1995 with the appointment of Dr Sword to a Lectureship in Sociology (with special reference to Poland) at the School. Dr Sword continues to lead the M.B. Grabowski Research Project which is now concentrating on migration into and out of Poland. The Trustees are supporting the Project with grants for a research postgraduate studentship and a Polish–British research seminar. Concurrently, the Trustees and the School, together with other Polish organizations in the United Kingdom, are preparing an international conference to be held in 1998. The subject, 'National Identity and Mythology: Mickiewicz and Messianism', will mark the bicentenary of the birth of the Polish poet Adam Mickiewicz.

The M.B. Grabowski Memorial Lecture has become an annual occasion when the School and the Trustees celebrate the memory and generosity of the late Mr Grabowski. Starting in 1984, lectures have been delivered by distinguished academic and public figures on subjects relating to the Polish Church abroad, Polish history, politics, diplomacy, sociology, economics, literature, art history, and Polish education abroad. The outcome of fifteen years of fruitful co-operation between the M.B. Grabowski Fund and the School comprises numerous articles and chapters and some twenty books, a number of which are listed at the end of this volume.

Michael Branch

Director

School of Slavonic and East European Studies, University of London
3 November 1997

Adalbert or Wojciech: Gdańsk and Danzig

A Multinational Millennium 997–1997

NOMAN DAVIES

One thousand years ago, a Bohemian Catholic missionary travelled from the recently converted land of the Polanians to the unexplored land of the pagan Prussians. Sailing down the lower reaches of the River Vistula to the southern shore of the Baltic Sea, he was skirting the utmost extremity of Christendom as it existed in his day. Slavníkuv Vojtěch — as I think the Czechs would have called him — was forty years old, was the son of a Bohemian Prince, and already had twice been Bishop of Prague. He had been educated in Magdeburg under the guidance of St Adalbert, from whom he borrowed his own baptismal name. In the intervals of his episcopacy he had twice retreated to the monastery of SS Boniface and Alexis in Rome and to Monte Cassino. But, wearied by the violent politics of his Bohemian relatives, he decided to devote himself to foreign evangelism. His first thoughts were to lead a mission to Hungary, then in the last throes of the pagan order, but after some delay he chose to make for Prussia. The ancient Prussians were a Baltic people, akin to the Lithuanians and living amid the pine-woods and morainic lakes between the mouths of the Vistula and Niemen. They had a fierce reputation, since they lived from raiding their neighbours — which they continued to do until finally tamed by the Teutonic Knights some 300 years later.

Vojtěch went first to the court of the Polanian prince at Gniezno, thereby gaining powerful patronage for his mission. He then sailed down the Vistula to a small port on the delta, where he is said to have baptised many converts. From there, he took ship for the open sea with two companions, Radim and Benedikt. On landing on the Prussian shore, somewhere in the vicinity of the river Pregel, he was immediately attacked by the natives and killed, in the manner of Captain Cook. His companions escaped, to bring news of his martyrdom to the Polanian prince, whose emissaries succeeded in redeeming the martyr's remains from his assassins and in bringing them back to Gniezno, where a primitive cathedral was already under construction.

Holy relics were a priceless commodity in the era of the First Millennium. They brought prestige, pilgrims and money. Vojtěch or Adalbert was recognized as a saint within a very short time of his death. As 'Święty Wojciech', he became the first patron of the newly formed Polish See. His shrine at Gniezno attracted many pilgrims. In the year 1000, on the third anniversary of the martyrdom, it was visited by no less a personage than the German Emperor Otto III and his Byzantine Empress.

The little that is known of the life and death of St Adalbert Wojciech comes from two Latin hagiographies — one by Johannes Canaparius, and the other by St Bruno of Querfurt. The first of these, the *Vita prima Sancti Adalberti*, was composed in the first decade of the Eleventh Century by a Roman abbot who had known the saint in person. In addition to the details of Adalbert's career, it happens to mention the name of the port in the Vistula delta where Adalbert had stopped off. In this way, it became the primary source for this year's double celebrations — the Millennium of St Adalbert Wojciech and the Millenium of Gdańsk.¹

Europe in 997 bore very little resemblance to the Europe of today. At that time, the main centres of world civilization lay outside Europe altogether, in China and in Muslim Baghdad. In Europe itself, the most active centres of cultural and economic life lay in the extreme west and the extreme east. The Moorish emirates of Iberia looked with lofty disdain at the primitive Christian principalities which faced them across the Pyrenees. At the other end of the continent, the Byzantine Empire was approaching the splendid zenith of its recovery under the Macedonian dynasty, Emperor Basil the Bulgar-slayer being in the process of eliminating the challenge of the neighbouring Bulgarian Empire. Western Europe, in contrast, had barely emerged from the violence and devastating invasions of what were once called the 'Dark Ages'. Anglo-Saxon England was ruled by Ethelred the Unready (r. 978–1016), who had reached the throne through the murder of his brother, Edward the Martyr (an English counterpart for St Adalbert), and who, after paying the *Danegeld* for years, had tried to solve the problem through the wholesale massacre of Danish settlers. Only two years earlier, the Danish siege of London had been joined by King Olaf of Norway, who fortunately tired of the task and sailed off to Scandinavia to start the Christianization of his own country. In its entry for 997 the *Anglo-Saxon Chronicle* recorded the following:

In this year the Danish Army went round Devon into the mouth of the Severn and ravaged there [...] and they landed at Wecedport [Watchet] and did much damage, burning and slaying; after that, they turned back round Penwiht [the Anglo-Saxon chronicler uses the Celtic name for Land's End] to the southern

1. J. Karwasińska (ed.), *Świętego Wojciecha Biskupa i Męczennika Żywot Pierwszy*, Warsaw, 1969; and J. Karwasińska, *Le Trois Redactions de Vita I de Saint Adalbert*, Rome, 1958.

side, and turned into the mouth of the Tamar, and went inland until they reached Hlydanforda [Lydford], burning and slaying everything they met, and burned down Ordulfes Minster [the Abbey of Ordwulf] at Taefingstoece [Tavistock] and took with them to their ships indescribable booty.²

No one at this juncture had dreamed of uniting the British Isles. Wales had been cut off from the rest of Celtic Britain by the Saxon surge of the previous century, and was living under the law-code of Howel Dda, Prince of Gwynedd. In Scotland, fifty years before the reign of Macbeth, the political and military game centred on the struggle for control of Northumbria, and in the outer isles on stemming the Norwegian conquests. In Ireland, where the Vikings were entrenched round their city of Dublin, the greatest of Irish heroes, Brian Boru, was on the point of being proclaimed the Supreme High King. On the continent, most of Europe's historic states were in their infancy. The Holy Roman Empire had been proclaimed only thirty-two years earlier, after the victory of Otto I of Saxony over the Magyars on the Lechfeld. France, only recently confirmed in its status as a separate kingdom by the Capetian dynasty, was ruled by the immediate successor of Hugues Capet, Robert le Pieux. Normandy, conquered by the Viking Rollo in 911, stood at the half-way point in the Frenchification of its ruling élite. Italy was mainly divided between the German Empire in the north and the Byzantine realms in the south. Arab raiders had recently destroyed the home base of the Benedictines at Monte Cassino. The Papal State, the *Patrimonium Petri*, was headed by the first German Pope, Gregory V, a relative of the Ottonian emperors. A Roman antipope, however, was also in the field, John XVI, backed by the Byzantines.

Central and Eastern Europe, as shown by St Adalbert's mission, was undergoing one of the periodic waves of Christian advance. Kievan Rus', baptized only nine years earlier, was in the tender hands of St. Vladimir/Volodymyr. Whether this unsaintly saint was a Russian, a Ukrainian, or neither, I shall let others decide. In Hungary, István, or Stephen, was still balancing between the Greek and Latin options, though he would soon take the definitive step on to the Roman road. In the Vistula Basin, which was thirty-one years on from its Catholic baptism, the union of Greater and Lesser Poland in 991 had laid the foundations of a cohesive Polish principality. The Prince of the day, Bolesław Chrobry or Bolek the Brave (r. 992–1025), was a great warrior who in due course would both capture the throne of Bohemia and notch his famous longsword, the *Szczerbiec*, on the Golden Gate of Kiev. He was the son of Mieszko I, the ally of Emperor Otto, and patron of St Adalbert's mission to Prussia. He would receive a crown from the Pope, and the status of Poland's first king, in the year of his

2. *The Anglo-Saxon Chronicle*, ed. Dorothy Whitelock, London, 1961, p. 84.

death in 1025. It was he who had St Adalbert's body returned from Prussia, and who laid it to rest in its tomb at Gniezno.³

When I visited Gniezno in November 1996, it was already preparing for the scheduled pilgrimage the following summer of His Holiness the Pope. But even the briefest of visits can reveal how the tiny town of Gniezno has acted as a microcosm of Poland's turbulent history. Gniezno was named after the 'Eagle's Nest', the *gniazdo*, under which Lech, one of the three legendary Slav brothers Lech, Czech and Rus, first made his abode. Its cathedral was built on the site of a pagan altar of eternal fire, whose scorched ruins can still be seen in the crypt, and has been many times rebuilt. Among many notable monuments, it contained the tomb of Adalbert's compatriot, Dúbravka, bride of Mieszko I and Poland's pioneer Christian princess. It suffered countless depredations. It was sacked by the vengeful Czechs in 1038 — when they carried off all the saint's remains, except (apparently) his head; sacked by the Teutonic Knights in 1331, after which the old Romanesque structure was transformed into a Gothic pile; and twice sacked by the Swedes, in 1655 and 1709. It was thrice ravaged by fire — in 1512, 1613 and 1760; it was burgled by a grave-robber in 1923, who finally purloined the saint's head in its golden reliquary, or at least the reliquary; it was desecrated by the Nazis in 1939, when they dismantled the Baroque shrine of St Wojciech, turned the church into a *Conzerthalle*, and hung a portrait of Adolf Hitler over the site of the high altar; and it was severely damaged by the Red Army in 1945, who turned their tank cannons on the spire at point-blank range. Yet amazingly, like Poland itself, it has somehow survived. One is still shown astonishing treasures. Among them are the great bronze doors of the cathedral, cast in 1170, whose eighteen panels portray the life of St Wojciech in magnificent bas-relief, and in the archives lie the manuscripts of the medieval Gniezno Sermons — one of the very earliest documents to contain extensive passages written in the Polish language.⁴

None of which explains why the cathedrals of both Prague and Aachen can still claim to possess the head of St Adalbert. Nor why the figure of the murdered missionary continues to exert such an influence on so many people across the ages. For the origins and roots and distant stirrings of a nation and of a community of faith undoubtedly cast a powerful spell of fascination over each succeeding generation. It is not without significance that the last Communist president of People's Poland was christened 'Wojciech', and that the first elected democratic president of contemporary Poland was christened 'Lech'. Both of them, *nota bene*, the atheist as well as the devout Catholic leader of Solidarity, had been christened.

3. See *Polska Pierwszych Piastów*, ed. T. Manteuffel, Warsaw, 1970.

4. For illustrations of present-day Gniezno, see Adam Bujak, *The Cathedrals of Poland*, Cracow, 1996, pp. 20–28.

Centenaries and anniversaries undoubtedly assist in keeping the traditions alive. The ninth centennial of St Adalbert's death in 1897 saw a burst of scholarly publications in Bohemia, Poland and Germany.⁵ The nine hundred and fiftieth anniversary, which fell in 1947, when Poland was struggling to cope with the imposition of an alien Communist regime and with the dire consequences of the war, saw the production of a fine volume sponsored by the Suffragan-Bishop of Gniezno.⁶ The present Millennium of 1997 will no doubt witness a plethora of publications, of which the bilingual text of this lecture may well be one of the first.

* * *

The Legacy of St Adalbert

One aspect of the legacy of St Adalbert lies in the view which sees Poland as a land of saints and martyrs, a Catholic country *par excellence* whose selfless suffering has continued unbroken from that day to this. The nineteenth-century Romantics, headed by Adam Mickiewicz, were to share the same outlook, holding that Poland was 'the Christ of Nations'. In my estimation, however, this may be more of a powerful metaphor than a complete and accurate reflection of past reality.

For one thing, in St Adalbert's time, the Greek Orthodox tradition was probably still alive and well, at least in the region of Cracow. Poland's first links with Christianity were not in the tenth century with the Catholic West, but in the ninth century and with the Orthodox East. The Moravian mission of SS Cyril and Methodius established a bridgehead across the Carpathian Mountains with tribes on the upper Vistula. This should cause no surprise. It was absolutely standard for countries caught between the competing magnets of Rome and Constantinople to establish dual connections that persisted in parallel, sometimes for centuries. If so, Poland was only following the same path that can be similarly illustrated from the history of Bulgaria, Hungary, Slovakia and Serbia. In all likelihood, the Orthodox liturgy and tradition were not completely abandoned in Poland until the end of the eleventh century. One should not forget that the final schism between Catholic and the Orthodox faiths, which was to occur in 1054, was still several decades in the future at the time of Adalbert's death.

For another thing, not all of Poland's numerous saints followed the path of glorious martyrdom. Apart from St Adalbert, the Polish See boasts three further patrons. One of these, true enough, St Stanisław Szczepanowski, Bishop of Cracow, was murdered in 1079 in a scenario that anticipated the fate of England's Thomas à Becket by more than ninety years. His dismembered body came to be seen as a sign of the

5. Voigt, *Adalbert von Prag*, Berlin, 1898; Krasl a Jezek, *Svaty Vojtech*, Prague, 1898.

6. Z. Biernacki *et al.*, *Święty Wojciech, 997–1947*, Gniezno, 1947.

dismemberment of Poland's sinful kingdom in the period which secular historians have dubbed 'the age of feudal fragmentation'. He was canonized in 1267.

The late medieval St Jan Kanty or Johannes Cantius (1390–1470) cuts an entirely different figure. A humble and learned professor of the early Jagiellonian University, he resigned his chair rather than suffer the quarrels and jealousy of his colleagues. His tomb in the academic church of St Anne in Cracow became a place of veneration. He was recognized by the Vatican as patron of the Polish–Lithuanian Commonwealth in 1730, although his canonization was not finalized until 1767. Personally, I rather like him. He is remembered as the heavenly protector of all hopeless academics. I am pleased to recall that one person at least in this audience was christened in Jan Kanty's chapel. 'St John of Kęty, pray for us, miserable sinners'.⁷

St Kazimierz or Casimir (1458–84), a royal prince, must have been well acquainted with Professor Cantius, for he was a pupil of the Professor's colleague, that remarkable historian Jan Długosz, whose works are, at this very time, with some 500 years' delay, in the process of being published in an English translation. Casimir's father, King Casimir Jagiellóńczyk, who came to be known as the 'Grandfather of Europe', had schooled him for high office, notably for the Jagiellonian succession to the throne of Hungary. But the gentle prince declined all knightly pursuits. Having refused to marry, and to lead a military expedition, he took holy orders. He died from disease at the age of twenty-six in Lithuania, where he ruled as acting Grand Duke in his father's place. His tomb in Wilno (Vilnius) quickly became the scene of miracles, and he was canonized in 1521 less than half a century after his death. He was officially recognized as co-patron of Poland in 1602.

None the less, notwithstanding the saintly succession, the really crucial event in St Adalbert's heritage is to be found in the foundation of the Polish See. The Polish province of the Roman Catholic Church has enjoyed rather more permanence and legitimacy than the unhappy Polish state; and it is the Church which has often held the nation together. In the old *Rzeczpospolita*, the Primate acted as *interrex*, as acting chief executive between royal reigns. In the late and unlamented era of Communist rule, the Cardinal-Primate, Stefan Wyszyński, was the unchallenged father of his flock. Not that the continuity even of the Primacy was unbroken. In the nineteenth century, the Partitioning Powers refused to recognize the authority of the Polish Primate and his See. The primatial Archbishopric of Gniezno was merged by Prussian decree with the Bishopric of Posen; and the status of the Polish See was reduced to one of a weak and disputed jurisdiction. Fortunately, to the Polish way of thinking, true authority resides in people's hearts and minds, not in the courts of the powers that be.

7. 'Modlitwa do Świętego Jana Kantego' in *Cicha Łza Chrześcijańska: Książka do Nabożeństwa dla Katolików*, Poznań, 1869, p. 524.

At the time of St Adalbert's canonization, Gniezno briefly served both as the royal seat and as the seat of the Primate. Shortly afterwards, however, the secular capital moved to Cracow, where it remained until the end of the sixteenth century, and then to Warsaw. Once Gniezno had recovered from its ransacking by the Czechs, and was fully restored as the Metropolitan See by 1075, a lasting situation was created where the secular power resided in Cracow or Warsaw and the spiritual power in Gniezno. This was very similar to the set-up in England, where the royal power was located in Winchester or in London, whilst the ecclesiastical power was located in Canterbury.

Equally, it is thanks to the Polish See that Gdańsk/Danzig maintained its Polish connection through centuries when the city's political links with the Polish state were severed. Gdańsk was subordinated to the Archbishopric of Gniezno from the moment of its foundation in AD 1000, later to Gniezno's sub-province in the Bishopric of Kujawy. This ecclesiastical link was upheld, even when Gdańsk and eastern Pomerania passed under the rule of the Teutonic Knights. And so, to the history of Gdańsk.⁸

* * *

Gdańsk — Danzig

Gdańsk owes its existence to its very special location on the Vistula delta, standing on the bank of the Motława, one of many interlinked streams and waterways just a few kilometres from the open sea. In this it holds a very similar position to that of Rotterdam on the delta of the Rhine. Poised at the juncture of the sea-trade and the river-trade, where transshipment often took place, it commanded access to routes leading, on the one hand, to all the seaports of Europe and, on the other, to all points in the massive Vistula Basin. Ships, men and goods could sail easily between all stages from the Carpathian Mountains to Scandinavia and beyond. A short portage in the region of Lwów bridged the overland link between the Baltic and Black Seas — 'from sea to shining sea'.

*

Gdańsk today is inseparably linked to the names of Solidarity and of Solidarity's leader, Lech Wałęsa. The political avalanche which began in the Lenin Shipyards in August 1980 ended up by burying the so-called Polish People's Republic. Indeed, to no small degree, it helped set in motion the general avalanche which demolished the whole of the Soviet Bloc. In August 1980, I was on holiday with my family on a Greek

8. Edmund Cieślak and Czesław Biernat, *History of Gdańsk*, trans. Bożenna Blaim and George M. Hyde, Gdańsk, 1988; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, 4 vols, Danzig, 1913–18.

island, and the treasured moment for me was eating supper in a Greek taverna and trying to decipher the Greek TV news which was showing pictures of a workers' demonstration. Suddenly, the vast crowd of grimy protesters, tens of thousands strong, fell to their knees like one man; and I caught sight of the *Matka Boska*. That's when I understood where it was, and what remarkable events were unfolding. The Solidarity strikes, and the formation of an autonomous trade union movement, were the culmination of unrest that had started in the Baltic riots and police massacres of 1970. In the longer perspective they were, above all, the living proof that the Communist experiment had failed. In 1945, Gdańsk had re-started life as a newly repopulated Polish, proletarian city, the showpiece of the Communist order. Thirty-five years later, it spear-headed the mass social revolt which, by peaceful means, finished off the so-called 'Workers' State'.

Apart from the deliberate non-violence, one aspect of those dizzy days, largely missed by the Western press, was the appearance of 'Poetry in the Shipyards'. Those grimy protesters were not just striking for high wages or trade union rights. They were fighting for their native culture, for the right to control every facet of their lives. The first text to be pinned to the locked gates of Lenin Shipyards was a garbled, but still recognizable translation from, of all people, Lord Byron:

For Freedom's Battle once begun,
Bequeathed by bleeding sire to son,
Though baffled oft is ever won...

Significantly, the word 'bleeding' was omitted; and the word 'oft' was translated as *sto razy* — 'one hundred times'.⁹ The story was that Lech Wałęsa had been arrested a hundred times by the security police in the decade between 1970 and 1980 when he worked as an activist in the illegal workers' movement.

*

During World War Two, Danzig exemplified another total failure — that of the Nazi Reich. In September 1939 it had been annexed to the Reich and turned into the capital of the new *Gau* of Danzig-West Prussen. About fourteen thousand Poles are thought to have been killed during the notorious *A B Aktion* in what would now be called 'ethnic cleansing'; in addition the city's entire Jewish community of about eleven thousand people was murdered. The Stutthof concentration camp was set up in the city suburbs; and the first gassing experiments with Zyklon B were conducted in nearby Chelmno in anticipation of the

9. See Norman Davies, 'Poetry in the Shipyard' in Davies, *Heart of Europe: A Short History of Poland*, Oxford, 1981, p. 382.

Holocaust. The Port of Gdynia was renamed 'Gotenhafen', 'Harbour of the Goths'. Almost all the remaining German, 'Aryan' population was put to work in a militarized economy, building ships and submarines for the *Kriegsmarine*. This was their reward for the pre-war Nazi slogan 'Zurück zum Reich'. In January 1945, nemesis arrived. A large part of the citizenry fled as the Red Army approached. Infernal scenes were played out as tidal waves of refugees struggled to escape across the frozen waters of the coast and delta. The world's largest maritime disaster occurred with the sinking of the refugee ship *Wilhelm Gustloff* by a Soviet submarine. When the Soviets finally broke in, from the west, the city burned. At Allied Command, all Germans were ordered to leave. Danzig became Gdańsk.

One Danziger who has done much both to understand the complexity of German–Polish relations and to heal the traumas is the novelist Günter Grass. Born in 1927, Grass is partly of German and partly of Kashub parentage; and most of his works, like the prize-winning *Die Blechtrummel* (The Tin Drum, 1959), are set in the localities of his youth. In the poem 'Pan Quixote', he summed up his affectionate but not entirely uncritical opinion of the Poles:

I have always said that Poles are gifted,
Perhaps too gifted. But gifted for what?
They are masterly kissers of hand and cheek,
And, what is more, past masters of Melancholy and Chivalry,
Don Quixote himself, you know, was a highly gifted Pole,
Who took his stand on a hillock near Kutno
With the rays of the sunset carefully at his back.
Lowering his talented white-red-pennanted lance,
He rode straight at the ungifted beasts,
Which had to depend on motorized horse-power,
Charging the flank of the Field Grey ranks...
Whether it was done in a masterly fashion or otherwise,
And whether they were sheep, or windmills, or Panzers
Which kissed Pan Kiehot's hands, I cannot tell.
At all events he was embarrassed, and blushed in masterly fashion,
So I cannot say exactly — but Poles *are* gifted.¹⁰

Between the World Wars, Danzig was established in January 1920 as a Free City by the Treaty of Versailles. Its government was headed by a High Commissioner of the League of Nations, who supervised the workings of the local Senate and *Volkstag* or 'Diet', in which Poles initially held seven out of the 120 seats. The principle of 'Access to the Sea' was enshrined in President Wilson's Fourteen Points; and, in the compromise settlement brokered at the Peace Conference by Lloyd George, Poland retained rights in the port area and a customs union. This regime was undermined in the 1930s by several interlinked

10. Günter Grass, 'Pan Kiehot' in Grass, *Gesammelte Gedichte*, Neuwied and Berlin, 1971, p. 117. Translated by Norman Davies.

developments. The Nazi Party took hold of the Free City's internal institutions. The League of Nations' influence declined precipitately, and the last three Commissioners — a Dane, an Irishman and the Swiss Professor C. J. Burkhardt — lost their powers of restraint. Nazi propaganda successfully persuaded the world of a dangerous situation created by something they called the 'Polish Corridor'. Once Czechoslovakia had been dealt with during the Munich Crisis of September 1938, Hitler turned up his demands to solve the 'Danzig problem' which he himself had created. The Poles, unlike the Czechs, determined to stand firm. The Allied Governments encouraged them, without providing an effective plan of joint action. A French *deputé* uttered the fateful, doubt-laden question: 'Mourir pour Danzig?'

Emboldened by the secret clauses of their pact with Stalin in August, the Nazis felt free to unleash their war machine. The first shots of the Second World War were fired at dawn on 1 September 1939 in Danzig harbour, when the German battleship *Schleswig-Holstein*, in port on 'a friendship visit', trained its big guns at point-blank range on the Polish fortress of Westerplatte. With no hope of mercy or salvation, the tiny Polish garrison was not expected to hold out for five minutes. They fought on for a week:

W Gdańsku staliśmy tak jak mur,
gwizdząc na szwabską armatę,
teraz wznosimy się wśród chmur,
żołnierze z Westerplatte.

(In Gdańsk, we stood like a stone wall,
Whistling at the Huns' artillery.
Now we are soaring amid the [heavenly] clouds,
Soldiers of Westerplatte.)¹¹

The workers in the Polish Post Office in Danzig also determined to fight. Those who survived the battle were dragged out by the SS and shot.

*

Danzig under the rule of the Kingdom of Prussia lasted by my calculation a total of one hundred and twenty-six years. This was the period when the Danzigers had steadily assumed a consciously German identity, and after 1871 became an integral part of the German Empire. The port of Danzig declined in favour of Prussia's other outlets, but in the half-century before 1914 the city's population increased threefold and an efficient Prussian education system saw the virtual elimination of illiteracy. At the same time, Polish language teaching, which had

11. Konstanty Ildefons Gałczyński, 'Pieśń o żołnierzach z Westerplatte' in *Poezja polska: Antologia*, Warsaw, 1973, p. 453.

survived at the Gymnazium Sw. Jana until 1871, was thereafter abolished. In 1910, the Catholic population, partly German and partly Polish, stood at 33 per cent: the Jewish community at a mere 1.4 per cent. Total numbers reached a modest 175,000. In 1800 Danzig had been the fourth city of Prussia, in 1900 it was the nineteenth.

Even so, Danzig acquired all the attributes of a modern metropolis: the railway link with Berlin and Warsaw arrived in 1870; the up-to-date waterworks in 1869; the City Theatre in the 1880s; an active Historical Society and Archive in 1879. After 1871, the Prussian garrison was greatly increased as part of the empire's eastern fortifications against Russia. Zoppot, or Sopot, once an obscure fishing village, grew into one of Germany's most popular seaside resorts.

As the Polish element declined rapidly, Danzig became the focus of a separate local Kashub movement. One of the melancholy songs of the period ran:

Wisło moja, Wisło stara, dlaczego płyniesz tak smutno?
(Vistula mine, ancient Vistula. Why do you flow so sadly?)¹²

It is interesting to find that Adam Mickiewicz, who came from Lithuania and had never visited Warsaw or Cracow, let alone Danzig, none the less still identified with the Baltic port. There is a tavern scene in Book IV of *Pan Tadeusz* (written in 1832) where the Judge is sampling a bottle of Danzig *goldwasser*:

'Wódka to gdańska, napój miły dla Polaka.'
'Niech żyje!' kryknął Sędzia, w górę wznosząc flaszę,
'Miasto Gdańsk, niegdyś nasze, będzie znowu nasze!'

('This vodka comes from Gdańsk', he said, 'A drink fit for a Pole.'
'Vivat!', the Judge cried, raising the bottle on high,
'The city of Gdańsk, once ours, will be ours again!')¹³

That was in 1832.

*

In the Napoleonic Era (1807–13), Danzig had been turned by the French into a Free City. This was the precedent which inspired the later twentieth-century experiment. It endured two sieges — during which the citizens showed a remarkable reluctance to help any of the combatants. In 1807, the French invested the city for three months between March and May. Their forces included a strong Polish division commanded by a famous name — General Gielgud. In 1812, Danzig was turned into the main rear base for the Grande Armée attacking

12. From the song 'Wisła smutno'.

13. Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, Book 4, ll. 821–23.

Russia. In 1813, 40,000 Russians fought for twelve months to reduce the French garrison. In 1814, under the governorship of Prince Volkonsky, it seems that the Russians intended to retain permanent control, whilst the burghers petitioned for the restoration of the Free City. But in 1815 the Peace of Vienna returned Danzig to Prussia.

The French marshal who had captured the city from the Prussians in 1807, François Lefebvre, an Alsatian, was rewarded with the title of 'Duc de Dantzig'. A professional soldier who had risen through the ranks, he was the prime example of Napoleon's dictum about every private carrying a marshal's baton in his knapsack. His wife, La Maréchale, a former laundry maid, gained great popularity in France as 'Madame Sans-Gêne'.

*

For 336 years, from 1457 to 1793, Danzig had prospered as the principal port of the Kingdom of Poland. For those three centuries, it served as Poland's 'Window on the World'.

Danzig's felicitous association with Poland was based on two vital elements — the Baltic grain trade and municipal liberties. The Baltic grain trade flourished thanks to unification of the whole Vistula Basin under Polish rule. Huge timber rafts carrying containers of wheat and rye floated down the river every season for three, four or five hundred miles. The produce was then sold to local merchants, and by them to foreign merchants, mainly Dutchmen, who sailed away with it to Amsterdam and to all the ports of Western Europe.

Danzig's municipal liberties were founded on a series of royal charters — the first granted by Casimir Jagiellonczyk, the principal one by Stefan Batory in 1588. The Danzigers were kept loyal by fear of the rising Hohenzollern principality of Brandenburg-Prussia, whose designs on the city were rightly suspected of spelling an end to the burghers' privileges. Not surprisingly, the eventual Prussian occupation, after the Second Partition of Poland in 1793, was followed by a violent rebellion.

In that era of commercial splendour, Danzig was the principal port of the Baltic Sea. As a prominent member of the Hanseatic League, it shared the rich cosmopolitan lifestyle of its partners in Lübeck, Riga, Hamburg and the Netherlands. A powerful local militia defended the walls against all comers, including the Swedes and the Russians. Patricians built magnificent houses such as the *Artushof* or *Divór Artusa*. Grand churches and public buildings proliferated. Crafts and guilds multiplied. Swashbuckling Polish nobles, flush with gold from the sale of their grain, patronized the goldsmiths, the sword-makers and above all the rich Danzig furniture business. The latter was famous for its massive cupboards and dressers built from the finest imported walnut, teak and mahogany. Religious sects of all hues from Anabaptists to Schmaltcaldians found refuge. Migrants of many nationalities,

particularly Scandinavians and Scots, founded permanent communities. To this day, there is a quarter of old Gdańsk called Szkoty.

What modern people forget is that modern concepts of nationality do not fit the historic reality. It is the greatest compliment to the old Polish Commonwealth that the overwhelmingly German-speaking Danzigers regarded themselves as Poles, and as loyal anti-Prussian Poles to boot.

A well-known sixteenth-century poem by Sebastian Klonowic, *Flis* (Rafting), immortalized the Danzig trade. One scene shows a Polish nobleman trying to deal with a Danzig merchant in Latin.

*'Heus, name, quieso faciesque grautum
Indica nobis, puer, advocautum,
Omnium sub quo dirimunter omnes
Iudice causae.'*

The German's reply is as gross as his grammar
With no sense of shame: '*Pocz my old Mama!*'
He cries: '*Kfyd folunt? aut me tomini Poloni
Indice quaerunt?*'

[...]

You ask your friend, 'Hear that Martin!
Does this *Kryksman* speak Latin,
Or is it German?...'¹⁴

Almost all the famous Danzigers of that era — Johannes Dantiscus, the Latin poet, Johann Hevelius, the astronomer, Gabriel Fahrenheit, the physicist, and Arthur Schopenhauer, the philosopher — were Germans. But they were all born Polish subjects.

In 1754, a gratulatory medal was struck by the King, Augustus III, to commemorate Danzig's Jubilee and the third centenary of the union between Poland and Polish Prussia. The inscription read:

DEO AUSPICE
AUGUSTO TERTIO
Poloniarum Rege Populorum Patre
Feliciter Regnante
JUBILEUM GEDANENSE
Unionis Prutene Poloniae memoriae
sacrum
Reduce incorporationis die
Feria quarta cinerum seculi quarti
natali
ANNO MDCC LIV¹⁵

This harmonious event conflicted diametrically with the Hohenzollern version of history which claimed that the Partitions of Poland which

14. Sebastian Klonowic, *Flis*, quoted in Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*, 2 vols, Oxford, 1984, I, p. 270.

15. Henri de Montford, *Dantzic: Port de Pologne dans le passé et dans le présent*, Paris, 1939, p. 37.

Frederick the Great put into motion from 1772 were justified by the violent partition of Prussia 300 years earlier.

*

Prior to the Polish era, Danzig had been ruled for a century and a half by the Teutonic Knights. Captured by the Knights in 1308, the city's previously Slavonic population was reputedly massacred or otherwise expelled. At all events it was thoroughly Germanized, and turned into a bastion of Teutonic expansion to the east — the so-called *Drang nach Osten*, which the Poles were soon to imitate in their own concerted expansion into the eastern territories of Lithuania and Ruthenia. Danzig served as a vital link in the chain of German ports on the southern Baltic shore. It benefited from the reorganization of the Hansa in the 1360s, servicing the lengthy crusading activities of the Knights. The Great Mill was constructed in the 1330s, the city fortress in 1340, the huge *Marienkirche* in 1343. The vast castle-headquarters of the Order, and residence of the Grand Master, the *Marienburg*, known in Polish as Małbork, was founded in 1276, and greatly expanded in the fourteenth century, a few miles to the south-east of Danzig on the eastern Nogat branch of the Vistula delta.

After the military defeats of the Teutonic Order by the armies of Poland–Lithuania, notably at Grünwald in 1410, Danzig headed a League of Prussian Cities which from 1456 sought the protection of the Jagiellonian kings. An unexpected echo of those distant crusading days is to be found in Chaucer's *Knight's Tale*:

There was a knight, a most distinguished Man
Who from the day on which he first began
To ride abroad, had followed chivalry,
Truth, honour, generous thought and courtesy.
[...]
He saw the town of Alexandria fall:
Often, at feasts, the highest place all
Among the nations fell to him in Prussia.
In Lithuania he had fought, and in Russia [...] ¹⁶

*

From the eleventh to the early fourteenth century, the growing Baltic port city was located in the territory of the Slavonic princes of Pomerania. They belonged to the Piast dynasty, but established a large measure of independence, especially under Svetopelk (r. 1215–66). It joined the loose, initial federation of the Hansa in the twelfth century, and was incorporated as a municipality in 1256 according to the law of Lübeck.

16. Geoffrey Chaucer, *The Canterbury Tales*, translated by Nevill Coghill, London, 1951, p. 26.

In this period the main Kingdom of Poland, governed from Cracow far to the south, was a feudally fragmented and land-locked inland. One of its chronicles recorded an old Latin song where Poles rejoiced in the fruits of their access to the sea-shore:

Pisces salsos et foetentes apportabant alii.
Palpitantes et recentes nunc apportabant filii [...]

(Our fathers brought us reeking, salted fish.
But we, their sons bring fish that's fresh and wriggling.
Our fathers attacked cities in the olden times,
But we brave the storms and thundering waves.
Our fathers dealt with deer and bees and goats.
But we hunt for monsters and for treasures of the deep.)¹⁷

In the late twelfth century, the Cistercian Order built the great abbey of Oliwa. It was to have a continuous existence from 1128 to 1832, and played a prominent role in the religious, cultural, economic and political life of the region. In its early days it stood some five kilometres to the west of the city walls, but has long since been engulfed by the spreading conurbation of the Tricity. The monks of Oliwa were agricultural pioneers, men of the world as well as men of God. In November 1627, they watched the great sea-battle with the Swedes that took place off the abbey's coastline and that ended in Poland's only great maritime victory. In the early months of 1660, they hosted the Peace Conference that ended on 3 May with a treaty concluding the *Rzeczpospolita's* eighty-year struggle with Sweden. Though dissolved by the Prussian authorities in 1832, it was restored with cathedral status after the First World War, and since 1926 has been the seat of the Catholic Bishop of Gdańsk. To the outside world, it is probably best known for its fabulous baroque organ whose construction by Johann Wulf was completed in 1788 and whose four manuals and six thousand pipes exude a range of sound rarely equalled.

*

And so, we come full circle, to the infant port that first enters the historical record during the reign of Bolesław the Brave in 997.

The first mention in the *Vita prima sancti Adalberti* used the form *Urbs Gyddanyzc*. Scholars have spent much ink trying to elucidate the etymology of this name. In my innocence I had always assumed, since the neighbouring Viking settlement of Truso is well attested, that the origins of Gdańsk were linked to 'a city of the Danes'. But it looks that I may be in an amateurish minority of one. Polish scholars claim various Slavonic etymologies arcane. Prussian scholars always claimed Germanic origins linked to the Goths, although the recognizably

17. Polish translation in R. Grodecki (ed.), *By czas nie zaćił i niepamięć*, Warsaw, 1975, p. 55.

German form of ‘Danzig’ does not emerge before the main eastward colonization drive of the thirteenth century. You can take your pick.

When I was a boy, I used to collect train numbers, and for that purpose became familiar with the back streets round Victoria Station in Manchester. One of those streets, I remember, is called Dantsick Street. This Victorian English version, I would suggest, which originated in the Baltic timber trade that was brought up the newly constructed Manchester Ship Canal, is a fair compromise between the irreconcilable Polish and German claims over ‘Gdańsk’ and ‘Danzig’. If not that, we can only resort to the Latin *Gedanum*. (I now realize that I ought to have been using *Gedanum* all along.)

* * *

Millenniums or millennia are rather peculiar, not to say dubious occasions. They usually say more about the people who celebrate them than about the events to be celebrated. Yet they obviously serve a purpose.

I recently returned from Israel, where 1996 was celebrated as the third millennium of King David’s Jerusalem. That is fine. Yet Jerusalem was *not* founded by King David — although as we read in the second Book of Samuel he moved the capital of Israel to Jerusalem in the eighth year of his reign from the town of Hebron (2 Samuel 5: 5). So the contemporary celebrations are really connected with the Israeli claim to sole control over the holy city.

In three years time this country, the United Kingdom, is due to celebrate the Second Millennium of Christianity. Few commentators seem to have noticed that they are preparing for a Christian, religious event. And almost no one bothers to point out for the purposes of the intended British Exhibition that two thousand years ago neither Christianity nor the English had reached these shores. The only ‘British’ in existence at the time were the ancestors of the Druidical Welsh and Cornish. Not even the Roman province of Britannia had been founded. So what is there left for a post-Christian United Kingdom to celebrate? I suppose that we could organize a giant eisteddfod. But not surprisingly the leading suggestion to date is for a vast pagan fairground at Greenwich. I hate to think what the Three Wise Men or the Bethlehem shepherds would have made of the world’s largest ferris wheel. It looks more to the taste of King Herod.

Thirty years ago, Poland’s Millennium was celebrated amidst scenes of ideological strife. The Polish Catholic Church accurately insisted that the Poles should be celebrating, in 1965, one thousand years of Polish Catholicism and the nation’s baptism. The Polish Communist regime insisted, quite inaccurately, that in 1966 it was celebrating one thousand years of the Polish state. The Church used the Latin term, *millennium*, whilst the state authorities launched the vernacular calque of *tysiąclecie*.

In 1988, the Soviet regime of Mikhail Gorbachev fêted what the world was wrongly led to believe was ‘a thousand years of Russian Orthodoxy’. Hopefully for the last time in its history, the Ukrainian capital of Kiev was used to host a grand festival of Great Russian Chauvinism. Unknown to most of the visitors, the event represented Gorbachev’s last desperate throw to bolster the fading fortunes of the Soviet Union by an appeal to the worst, nationalist and imperialist traditions of the dominant Russian nation. I remember the occasion very well. I was all prepared and agreed to write a major feature article for a prominent British newspaper, intending to show that the brand of Slavonic Orthodoxy imported to Kiev in 988 was not to be confused with Russian Orthodoxy, that the Russian Orthodox Church was not founded until many centuries later, that the state of Kievan Rus’ cannot be properly described as ‘Russian’, that neither modern Russians nor modern Ukrainians can claim monopoly rights to the Kievan legacy. I remember that I was all set to launch the lovely line that ‘St Vladimir no more founded the Russian Orthodox Church in AD 988 than St Augustine of Canterbury founded the Anglican Church in AD 597’. But all to no avail. At the last moment, the newspaper’s religious correspondent accepted a free trip to Kiev paid for by the Soviet authorities; my brilliant feature was scrapped; and in its place the newspaper’s readers were treated to a piece written convincingly on the spot in Kiev and containing an uncritical mish-mash of every known historical myth and distortion of the rich Russian and Soviet repertoire. Such, one suspects, was Mr Gorbachev’s purpose in organizing the Millennium in the first place.

After all, the very idea of ‘a thousand years’ is saturated with mysticism. The number ‘999’ carries quite a magical ring as well, but 1001 or 1002 exude no electricity whatsoever. Indeed, the basic doctrine of millenarianism is forever connected to the false belief in a specific date supposedly allotted to Christ’s Second Coming. In the Apocalypse, Satan was said to have been bound ‘for a thousand years’; and some took it literally. Yet the falsity of people’s beliefs does not prevent them from being propagated. The Nazis boasted that their Reich was to live for ‘a thousand years’. In reality, it lasted for barely twelve. Faith in round numbers usually proves foolish.

Which prompts a question about the motives of those who choose to mark the millennium of St Adalbert’s martyrdom and that of Gdańsk. Why am I speaking, and why are some of you still listening? No doubt there are some Poles who imagine that ‘Święty Wojciech’ was Polish, and that his martyrdom falls into the same category of Poland’s long line of national martyrs from St Stanisław to St Maximilian Kolbe and most recently Father Jerzy Popiełuszko. Poland’s tragic past, especially in modern times, has inevitably fostered a cult of national martyrdom, where religious faith and patriotism are often fused together. The same sort of Pole would probably like to believe, against all the evidence, that

the present-day Polish city of Gdańsk has always been predominantly Polish throughout the thousand years of its existence.

I can only speak for myself. But I beg to differ. In my view, the essential reason for remembering St Adalbert lies in the fact that he was *not* Polish, that he was a servant of the universal Catholic Church, whose character is supranational, whose mission is addressed to all peoples. The very word 'catholic' means universal. In the very nature of things, therefore, no true Catholics can restrict their understanding of their religion to a closed national compound. The notion of 'Polish Catholicism' can only be justified if it forms part of a world-wide campaign for universal Christian values. It is not irrelevant to insist that 'Wojciech' was a Czech; that his chief mentor, Adalbert of Magdeburg, was a German who spent the formative period of his career as a missionary in pre-Christian Kiev; and that the institution which most inspired his activities — the great monastery of Cluny — was what we might today call French. Adalbert's first loyalty was undoubtedly to Rome.

Similarly, the essential element in the history of Gdańsk does not lie in its present exclusive Polishness but in its strong international connections, its long German traditions, its role as a refuge for persecuted minorities. No Pole, who must be conscious of the tragedy of defeated nations, who knows what it means to be oppressed, victimized, deported and humiliated, can fail to sympathize with the tragedy of the German Danzigers — some of whom are here today. No one who understands that the crimes of regimes and individuals can never be placed on the collective account of whole nations can fail to distinguish between the criminals of the Nazi era and the mass of innocent German men, women and children, who till 1945 took pride in Danzig as their native city. No one who was forced to abandon their home in Wilno or Lwów, and who may well have ended up in Gdańsk, should close their mind to the parallel losses and suffering of the former Danzigers. By the same token, anyone who wishes to applaud the triumphant revival of Polish Gdańsk, like a phoenix from the ashes of war, should equally applaud the revival of Gdańsk's minority communities. A recent press release announced the return of a 3,000-strong Jewish community in Gdańsk under the slogan of 'Jesteśmy' (Here we are!). The city of Solidarity, which was non-violent and open to all comers, can only welcome such a development. The last word cannot be left to the likes of Father Jankowski. As a sign of changing times, I hear that a mosque is rising in the suburbs of Gdańsk to serve the pastoral needs of visiting Muslim seamen.

In today's Europe, where national barriers are being dismantled and where nationalist prejudices are unwelcome, the millennium of Gdańsk–Danzig can serve as a timely reminder of the fateful consequences of past conflicts. Equally, it can be used to show that the kaleidoscopic legacy of the past can be searched and trawled for

traditions that relate to present-day purposes. If the warlike escapades of Bolesław the Brave can safely be consigned to the realm of lively legends, so too one can draw few positive lessons from the crusading activities of the Teutonic Knights, from the imperialism of Wilhelmian Germany, from the racism of the Nazis or the totalitarian ambitions of post-war Communism. On the other hand, the multinational, commercial and confederal traditions of the Hanseatic League, which most Poles and Germans have long forgotten, do offer something to be pondered. After all, Polish Danzig was one of the brightest stars in the Hanseatic constellation; and one can hope that Polish Gdańsk may soon assume a similar place in a future Europe. For the Gdańsk of today is the hub of a new thriving European region where international co-operation is the watchword. At a juncture when Poland is poised to join NATO and before long the European Union, Gdańsk has strong and growing practical links around the Baltic Sea with eastern Germany, with Finland, Sweden and Denmark, with the neighbouring Russian enclave of Kaliningrad, and with the three Baltic states. The memory of Solidarity, and the monuments to the worker-victims of 1970 and to the heroes of Westerplatte, may well sound a sobering note. But the days of St Adalbert are long past. No one, whether student, tourist or banker, need visit the city of Lech Wałęsa with any thoughts of martyrdom.

Adalbert czyli Wojciech: Gdańsk i Danzig

Wielonarodowe millenium 997–1997

NORMAN DAVIES

Tysiąc lat temu, pewien katolicki misjonarz z Bohemii podróżował ze świeżo nawróconej krainy Polan do nieznannej krainy pogan Prusów. Żeglując w dół Wisły do południowego brzegu Bałtyku poruszał się on wzdłuż ówczesnych krańców chrześcijańskiego świata. Slavníkŭ Vojtěch — jak sądzę Czesi mogli go nazywać — miał czterdzieści lat, był synem Księcia Bohemii i był już dwukrotnie biskupem Pragi. Był on wykształcony w Magdeburgu pod kierunkiem świętego Adalberta, od którego zapożyczył swoje chrzestne imię. W przerwach sprawowania obowiązków biskupich dwukrotnie wycofywał się do klasztorów św. Bonifacego i Aleksego w Rzymie i na Monte Cassino. Zniechęcony jednażę gwałtowną polityką swych krewnych w Bohemii postanowił poświęcić się ewangelizacji w innych krajach. Myślał początkowo o misji na Węgrzech, gdzie dogorywał porządek pogański, jednak po pewnej zwłoce wybrał Prusy. Dawni Prusowie byli Bałtami, spokrewnionymi z Litwinami i żyjącymi wśród lasów sosnowych i jezior morenowych pomiędzy ujściem Wisły i Niemna. Uchodzili oni za dzikich, gdyż żyli z najazdów na swych sąsiadów, co czynili dotąd, dokąd nie zostali okiełznani po około trzystu latach przez Rycerzy Teutońskich czyli Krzyżaków.

Vojtěch udał się najpierw na dwór księcia Polan w Gnieźnie, zyskując przez to mocny patronat dla swojej misji. Następnie pożegłował w dół Wisły do małego portu w jej delcie, gdzie ponoć ochrzcił wielu nawróconych. Stamtąd wyprawił się statkiem na otwarte morze wraz z dwoma towarzyszami, Radimem i Benedyktem. Przybijając do brzegu Krainy Prusów, gdzieś w pobliżu rzeki Pregel, został on natychmiast zaatakowany i zabity przez tubylców podobnie, jak kapitan Cook. Jego towarzysze uratowali się by przynieść wieść o jego męczeństwie do Księcia Polan, którego wysłannicy zdołali odzyskać szczątki męczennika od zabójców i sprowadzić je do Gniezna, gdzie właśnie wznoszono prymitywną katedrę.

Święte relikwie były bezcennym artykułem w czasach Pierwszego Millenium. Przynosiły one prestiż, pielgrzymów i pieniądze. Vojtěch albo

Adalbert był uznany za świętego niedługo po śmierci. Jako 'Święty Wojciech' stał się on pierwszym patronem nowoutworzonego polskiego biskupstwa. Jego mauzoleum w Gnieźnie przyciągało wielu pielgrzymów. W roku tysięcznym, w trzecią rocznicę męczeństwa, odwiedził je nie kto inny, a sam niemiecki cesarz Otto III i jego bizantyjska cesarzowa.

Niewiele wiadomo o życiu św. Adalberta Wojciecha, a to co wiemy pochodzi z dwu łacińskich hagiografii — jednej autorstwa Johannes Canaparius i drugiej świętego Brunona z Qurfurtu. Pierwsza z nich napisana została w pierwszej dekadzie jedenastego wieku przez rzymskiego opata, który znał świętego osobiście. Oprócz szczegółów drogi życiowej Adalberta, wymienia ona również nazwę portu w delcie Wisły, gdzie Adalbert na krótko zatrzymał się.¹ W ten to sposób stała się ona podstawowym źródłem dla tegorocznych obchodów — Millenium świętego Wojciecha Adalberta i Millenium Gdańska.

Europa z roku 997-ego w niewielkim stopniu przypominała Europę dzisiejszą. W owym czasie centra światowej cywilizacji znajdowały się poza Europą w ogóle, w Chinach i w muzułmańskim Bagdadzie. W samej Europie, najaktywniejsze centra kulturalne i gospodarcze znajdowały się na Dalekim Zachodzie i Dalekim Wschodzie. Mauryjskie emiraty Iberii patrzyły z pogardą na prymitywne chrześcijańskie ksiąstewka, które sąsiadowały z nimi przez Pireneje. Na drugim krańcu kontynentu, Cesarstwo Bizantyjskie zbliżało się ku świetnemu szczytowi odrodzenia pod rządami dynastii macedońskiej, z cesarzem Bazyliem Bułgarożercą, usuwającym wyzwanie ze strony sąsiadującego cesarstwa Bułgarów. Zachodnia Europa, przeciwnie, dopiero co wyłoniła się z przemocy i niszczących najazdów okresu nazywanego kiedyś 'ciemnymi wiekami'.

Anglosaksońska Anglia rządzona była przez Aethelreda Niegotowego (978-1016), który dostał się na tron drogą morderstwa swego brata, Edwarda Męczennika (angielskiego odpowiednika św. Adalberta) i płacąc przez lata tzw. danegeld próbował rozwiązać problem przez doszczętną masakrę duńskich osadników. Tylko dwa lata wcześniej Olaf, król Norwegii przyłączył się do duńskiego oblężenia Londynu, jednak szczęśliwie, znużony tym zadaniem, odpłynął do Skandynawii, by rozpocząć chrystianizację swojego własnego kraju. W swoim rozdziale na rok 997 Kronika anglo-saksońska notuje następująco:

W roku tym wojska duńskie opłynęły Devon aż do ujścia rzeki Severn i siały zniszczenie ... zatrzymały się one w Wecedport (Watchet) i sprawiły dużo

1. J. Karwasińska (ed.), *Świętego Wojciecha Biskupa i Męczennika Żywot Pierwszy*, Monumenta Poloniae Historicae, New Series, IV, 1, Warsaw, 1969; Jadwiga Karwasińska, *Les Trois Redactions de Vita I de Saint Adalbert*, Rome, 1958.

szkód, pałac i mordując; potem zawróciły do Penwith (anglosaski kronikarz używa celtyckiej nazwy na Land's End) w stronę południową i zwróciły się do ujścia rzeki Tamar i poszły w głąb lądu aż dotarły do Hlydanforda (Lyndford), pałac i mordując co napotykały na drodze i spaliły Ordulfes Minster (The Abbey of Ordwulf) w Taefingstoce (Tavistock) i wzięły ze sobą na swe statki nieopisane zdobycze.²

Nikt wtedy nie marzył o zjednoczeniu Wysp Brytyjskich. Walia była odcięta od reszty celtyckiej Brytanii przez fale Saksonów z poprzedniego stulecia i podlegała kodeksowi Howela Ddu, księcia Gwyneddu. (Do dziś dnia Walijczycy nazywają Anglię 'Loegr' czyli 'ziemię straconą'.) W północnym królestwie Szkocji, pięćdziesiąt lat przed rządami Macbetha, polityczna i militarna gra koncentrowała się na walce z anglikami o panowanie nad Północną Cumbrią, zaś na sąsiednich wyspach — na powstrzymywaniu najazdów norweskich. W Irlandii, gdzie Wikingowie obwarowali się wokół swego miasta Dublin, największy z irlandzkich bohaterów, Brian Boru bliski był ogłoszenia się królem (Supreme High King).

Na kontynencie większość europejskich państw historycznych była w powijakach. Święte Cesarstwo Rzymskie proklamowane zostało zaledwie trzydzieści dwa lata wcześniej, po zwycięstwie Ottona I z Saksonii nad Madziarami w Lechfeld. Francja ze świeżo potwierdzonym przez dynstię Kapetyngów statusem osobnego królestwa, rządzona była przez bezpośredniego następcę Hugues'a Kapeta, Roberta le Pieux. Normandia, podbita przez Wikinga Rollo w roku 911 pozostawała w połowie drogi ku frankizacji swojej elity rządzącej. Włochy były podzielone głównie pomiędzy Cesarstwo Niemieckie na północy i domenę bizantyjską na południu. Arabscy najeźdźcy zniszczyli właśnie Benedyktynów na Monte Cassino. Na czele państwa papieskiego, Patrimonium Petri, stał pierwszy papież — Niemiec, Grzegorz V, krewny Ottońskich cesarzy. Rzymski antypapież, Jan XVI, był jednakże również na scenie, popierany przez Bizantyjczyków.

Europa Środkowa i Wschodnia, jak pokazuje misja św. Adalberta, poddana była jednej z okresowych fal ofensywy chrześcijaństwa. Ruś Kijowska, ochrzczona zaledwie dziewięć lat wcześniej, pozostała w czułych rękach św. Włodzimierza / Wołodymira. Czy ten nieświętobliwy święty był Rosjaninem, Ukraincem, czy też ani jednym ani drugim — pozostawiam uznaniu kogoś innego. Na Węgrzech István czy Stefan wciąż próbował znaleźć równowagę pomiędzy opcjami grecką i łacińską, jakkolwiek wkrótce definitywnie wkroczył na drogę rzymską. W dorzeczu Wisły, w trzydzieści jeden lat po chrzcie katolickim, związek Wielkopolski i Małopolski położył podwaliny pod zwarte księstwo

2. *The Anglo-Saxon Chronicle*, ed. Dorothy Whitelock, London, 1961, p. 84.

polskie. Ówczesny książę, Bolesław Chrobry (992–1025), był wielkim wojownikiem, który później zdobył tron Bohemii i wyszczerbił swój sławny miecz Szczerbiec na Złotej Bramie Kijowa. Był on synem Mieszka I-go, sojusznika cesarza Ottona i patrona misji św. Adalberta w Prusach. Otrzymał on koronę od papieża i status pierwszego króla Polski w roku swej śmierci w 1025-tym. To on właśnie przyjął ciało św. Adalberta zwrócone z Prus i złożył je na miejsce spoczynku w Gnieźnie.³

Kiedy odwiedzałem Gniezno w listopadzie zeszłego roku, miasto przygotowywało się właśnie do zapowiadanej na następne lato pielgrzymki jego Świątobliwości Ojca Świętego. Nawet najkrótsza wizyta może uprzytomnić do jakiego stopnia to nieduże miasto zachowuje się jak mikrokosmos burzliwej historii Polski. Nazwa Gniezno pochodzi od orlego gniazda, pod którym Lech, jeden z legendarnych braci Słowian założył swoją siedzibę. Gnieźnieńska katedra zbudowana była na miejscu pogańskiego ołtarza wiecznego ognia, którego wypalone ruiny można oglądać do dziś w krypcie i była wielokrotnie przebudowywana. Pomędzy wieloma znacznymi zabytkami mieściła ona nagrobek rodaczki Adalberta, Dobrawki, żony Mieszka I-go i pierwszej polskiej księżny — chrzescijanki. Katedra doznała niezliczonych grabieży. Była ona złupiona przez mściwych Czechów w roku 1038-tym, kiedy to porwali oni wszystkie szczątki świętego oprócz (podobno) jego głowy; złupiona następnie przez Krzyżaków w roku 1331, poczem jej stara struktura romańska przerobiona została na budowlę gotycką, potem zaś dwukrotnie złupiona przez Szwedów w latach 1655 i 1709. Była ona trzykrotnie niszczona przez pożary — w latach 1512, 1613, 1760; w roku 1923-im włamał się do niej złodziej grobów, który ostatecznie zrabował głowę świętego w jej złotym relikwiarzu, czy przynajmniej relikwiarz; zbeszczeszczona przez nazistów w 1939-tym roku, kiedy to rozebrali oni barokowe Mauzoleum św. Wojciecha, obrócili kościół na Conzerthalle i zawiesili portret Adolfa Hitlera nad dawnym głównym ołtarzem; wreszcie poważnie uszkodzona w roku 1945-tym, przez Armię Czerwoną, która z bliska wycelowała lufy czołgów na wieżę. Jednak, co zdumiewające, jak Polska sama, katedra jakoś ocalała. Można tam jeszcze zobaczyć zadziwiające skarby. Znajdują się między nimi wielkie brązowe drzwi do katedry, odlane w r. 1170, których osiemnaście paneli obrazuje życie św. Wojciecha ma wspaniałych płaskorzeźbach, a w archiwach rękopisy kazań gnieźnieńskich, jedne z najwcześniejszych dokumentów, zawierających rozległe fragmenty, pisane w języku polskim.

3. *Polska Pierwszych Piastów*, ed. T. Manteuffel, Warsaw, 1970.

Nic z tego nie wyjaśnia, dlaczego katedry zarówno Pragi jak i Akwizgranu mogą rościć pretensje do posiadania głowy św. Adalberta. Ani dlaczego postać zamordowanego misjonarza wciąż wywiera taki wpływ na tak wielu ludzi poprzez stulecia. Źródła bowiem, korzenie i odległe dzieje narodu oraz wspólnoty wiary rzucają niewątpliwe potężny czar fascynacji na każde następne pokolenie. Dziwnym zbiegiem okoliczności, ostatni prezydent Polski Ludowej otrzymał na chrzcie imię Wojciech, a pierwszy wybrany demokratycznie prezydent — imię Lech. Obaj, *nota bene*, zarówno ateista, jak i żarliwy katolik byli ochrzczeni.

Stary polski modlitewnik zawiera specjalny hymn 'Deus tuorum militum' na cześć pierwszego polskiego świętego męczennika.

Boże! Tych rycerzów grona,
Nagrodo niwysławiona,
Niech pieśń ku czci męczennika
Pojedna z niebem grzesznika

On, zdeptawszy świat skalany,
I rozkosz zatrutą jadem,
Poszedł bitym praw Twych śladem,
I zasiadł między niebiany.

Wycierpał w życiu nie mało,
Zniósł katownie z duszą stałą,
W końcu krew przelał dla Ciebie,
Za co ma nagrodę w niebie.⁴

Obchody stuleci i rocznic pomagają w utrzymaniu żywotności tradycji. Dziewięćsetna rocznica śmierci św. Adalberta była świadkiem zalewu publikacji naukowych w Czechach, Polsce i Niemczech.⁵ Dziewięćset pięćdziesiąta rocznica, która wypadła na rok 1947, kiedy Polska zmagająca się z narzuceniem obcego reżimu komunistycznego i ze straszliwymi konsekwencjami wojny, była świadkiem wydania wspaniałego woluminu, sponsorowanego przez biskupa — sufragana Gniezna.⁶ Obecne Millenium będzie niewątpliwie świadkiem zalewu publikacji, wśród których dwujęzyczna wersja tego wykładu będzie jedną z pierwszych.

Jeden aspekt dziedzictwa św. Adalberta polega na widzeniu Polski jako kraju świętych i męczenników, kraju katolickiego *par excellence*, którego altruistyczne cierpienia trwają nieprzerwanie od tamtych czasów do dziś. Dziewiętnastowieczni romantycy, z Adamem Mickiewiczem na czele, byli skłonni podzielać ten pogląd, utrzymując, że Polska była

-
4. 'Deus tuorum militum', *Cicha Łza Chrześcijańska: Książka do Nabożeństwa dla Katolików*, Poznań, 1869, pp. 525–56.
5. Voigt, *Adalbert von Prag*, Berlin, 1898; Krasl a Jezek, *Svaty Wojtech*, Prague, 1898.
6. Z. Biernacki *et al.*, *Święty Wojciech, 997–1947*, Gniezno, 1947.

‘Chrystusem Narodów’. Według mojej oceny jednak, jest to raczej potężna metafora, niż pełne i wierne odbicie przeszłej rzeczywistości.

Po pierwsze, w czasach św. Adalberta prawosławna tradycja grecka była prawdopodobnie żywotna, przynajmniej w okolicach Krakowa. Pierwsze polskie związki z chrześcijaństwem były zawiązane nie w dziesiątym wieku z katolickim Zachodem, lecz w dziewiątym wieku z prawosławnym Wschodem. Misja świętych Cyryla i Metodego na Morawach ustanowiła pomost przez Karpaty z plemionami regionu górnej Wisły. Nie powinno to powodować zdziwienia. Było rzeczą normalną, że kraje schwyte przez dwa konkurencyjne magnesy Rzymu i Konstantynopola ustalały związki, które pozostały paralelne przez stulecia. Jeśli tak, to Polska podążała tylko tą samą drogą, jaka widoczna jest w historii Bułgarii, Węgier i Serbii. Według wszelkiego prawdopodobieństwa prawosławna liturgia i tradycja nie były całkiem zarzucone w Polsce przed końcem jedenastego wieku. Nie należy zapominać, że ostateczna schizma pomiędzy wiarą katolicką i prawosławną, jaka pojawiła się w r. 1054, miała dopiero nastąpić wiele dekad później od momentu śmierci św. Adalberta.

Z drugiej strony, nie wszyscy liczni polscy święci poszli drogą pełnego chwały męczeństwa. Oprócz św. Adalberta, polskie biskupstwo chlubiło się trzema dalszymi oficjalnymi patronami i wieloma bardziej już nieoficjalnie adoptowanymi. Prawdą jest, że św. Stanisław Szczepanowski, biskup krakowski był zamordowany w r. 1079 według scenariusza uprzedzającego los angielskiego Tomasza Becketta o więcej niż dziewięćdziesiąt lat. Jego rozczłonkowane ciało, pocięte na siedemdziesiąt dwie części, zebrane przez wiernych duchownych, stało się znakiem rozczłonkowania grzesznego królestwa polskiego w okresie, który historycy świeccy nazwali ‘epoką feudalnego rozbicia dzielnicowego’. Był on kanonizowany w r. 1267.

Ostatni z trzech polskich patronów, późnośredniowieczny św. Jan Kanty czy Johannes Cantius (1390–1470) odgrywa całkiem inną rolę. Ubogi i uczony profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, wolał raczej zrzec się swej katedry niż cierpieć właśnie i zazdrość swoich kolegów. Jego grób w akademickiej kolegiacie św. Anny w Krakowie stał się miejscem otoczonym czcią. Watykan uznał go za patrona w roku 1730, chociaż kanonizacja nie została ukończona przed rokiem 1767. Osobiście, raczej go lubię. Pamięta się go jako niebiańskiego orędownika wszystkich pozbawionych nadziei i beznadziejnych akademików. Miło mi przypomnieć, że przynajmniej jedna osoba na tej sali ochrzczona została w Kaplicy św. Jana Kantego. ‘Święty Janie z Kęt, módl się za nami marnymi grzesznikami’:

Święty Jan Kanty, na ziemi wieńcem doktorskim, a w niebie koroną chwały uwieńczony, Miłośniku ubóstwa i ubogich, sam ich odziewający i karmiący, obmów i nieprawdy się strzegący, w postach się kochający, ileś cnót miał, tyle Ci daję pochwał i proszę Cię wyjednaj mi u Boga choć cząstkę tych doskonałości i cnot Twoich, najbardziej miłość najwyższego dobra, z którego wszystko wtenczas, spłynie, wyjednaj mi święty Doktorze od najwyższej mądrości, bojaźń Boską, i umiejętność prawa Jego, abym według niego postępując świętobliwie, skoła szczęśliwie zbawiennie. Amen.⁷

Święty Kazimierz (1458–84), królewicz, musiał dobrze znać profesora Kantego, będąc uczniem jego kolegi, wybitnego Jana Długosza, którego prace są właśnie z około pięćsetletnim opóźnieniem publikowane w tłumaczeniu angielskim. Ojciec Kazimierza król Kazimierz Jagiellończyk, który miał być uznany za ‘dziadka Europy’, kształcił go przygotowując do wysokiego urzędu, szczególnie do jagiellońskiej sukcesji na tron węgierski. Łagodny książę wycofał się jednak z wszelkich rycerskich dążeń. Odmawiając małżeństwa i dowodzenia wyprawą zbrojną, wybrał stan duchowny. Zmarł na skutek choroby, w wieku 26-ciu lat, na Litwie, gdzie rządził jako pełniący obowiązki Wielkiego Księcia, na miejscu swego ojca. Jego grób w Wilnie szybko stał się miejscem cudów i Kazimierz został kanonizowany w roku 1521-ym, mniej niż w pół roku po śmierci. Został on oficjalnie uznany za jednego z patronów Polski w roku 1602.

Wśród innych świętych szeroko czczonych w Polsce znajduje się rzymski męczennik św. Florian, św. Kunegunda (zm. 1033), żona niemieckiego cesarza, Henryka IIgo, św. Hiacynt sprawca cudów, (inaczej św. Jacek 1185–1257), założyciel klasztorów Dominikanów zarówno w Krakowie jak i Gdańsku, oraz św. Stanisław Kostka SJ (1550–1608).

Jednakowoż, pomijając tę świątobliwą sukcesję, prawdziwie istotnego wydarzenia w dziedzictwie św. Adalberta należy doszukiwać się w założeniu polskiego biskupstwa. Polska prowincja rzymskiego kościoła katolickiego cieszyła się większą stałością i legitymizacją niż nieszczęśliwe państwo polskie i to kościół właśnie utrzymywał naród w całości. W starej Rzeczypospolitej prymas działał jako *interrex*, pełniąc obowiązki naczelnej władzy wykonawczej pomiędzy okresami panowania królów. W późnej i bynajmniej nie opłakiwanej epoce władzy komunistycznej, kardynał prymas Stefan Wyszyński był niekwestionowanym ojcem swojej trzody. Nawet nie chodzi o to, że ciągłość prymasostwa nie była przerwana. Owszem, w dziewiętnastym wieku mocarstwa zaborcze odmówiły uznania autorytetu polskiego prymasa i jego biskupstwa. Prymasowskie Arcybiskupstwo w Gnieźnie

7. ‘Modlitwa do Świętego Jana Kantego’, *Cicha Łza Chrześcijańska*, p. 524.

połączone zostało na mocy pruskiego dekretu z biskupstwem w Poznaniu; status polskiego biskupstwa został zredukowany do jednej słabej i kwestionowanej jurysdykcji. Szczęśliwie jednak, według polskiego sposobu myślenia, prawdziwy autorytet leży w ludzkich sercach i umysłach, nie zaś na dworach aktualnie sprawujących władzę.

W czasach kanonizacji św. Adalberta, Gniezno przez krótki czas służyło jako siedziba królestwa i siedziba prymasa. Wkrótce jednak, stolica świecka przeniosła się do Krakowa, gdzie pozostała aż do końca szesnastego wieku, skąd później była przeniesiona do Warszawy. Kiedy Gniezno podniosło się ze zniszczenia przez Czechów i było całkowicie odbudowane jako siedziba metropolitalna przed rokiem 1075, wytworzyła się trwała sytuacja, gdzie władza świecka pozostawała w Krakowie albo Warszawie, a władza duchowna w Gnieźnie. Było to bardzo podobne do układu w Anglii, gdzie władza królewska znajdowała się w Winchesterze czy w Londynie, podczas gdy władza duchowna znajdowała się w Canterbury.

Tak samo, to dzięki polskiemu arcybiskupstwu, Gdańsk / Danzig zachował swoje polskie związki przez wieki, kiedy więzy polityczne z państwem polskim były zerwane. Gdańsk był pod władzą arcybiskupstwa w Gnieźnie od momentu założenia w roku 1000-tym, później zaś biskupstwa Kujaw. Ten kościelny związek był utrzymany, nawet wtedy, gdy Gdańsk i Pomorze Wschodnie przeszły pod panowanie Krzyżaków. Podobnie jak historia Gdańska.⁸

* * * * *

Gdańsk zawdzięcza swoje istnienie bardzo szczególnemu położeniu w delcie Wisły, stojąc na brzegu Motławy, jednej z wielu przecinających się tu rzek i dróg wodnych, oddalony jedynie o parę kilometrów od otwartego morza. Pod tym względem zajmuje on bardzo podobną pozycję do Rotterdamu w delcie Renu. Wzniesiony na skrzyżowaniu dróg handlu morskiego i lądowego, miejscu częstego przeładunku towarów, rozporządzał on dostępem do dróg prowadzących z jednej strony do wszystkich portów morskich Europy, z drugiej zaś do wszystkich miejsc w rozległym dorzeczu Wisły. Statki, ludzie i towary mogły łatwo żeglować na wszystkich odcinkach od Karpat do Skandynawii i dalej. Krótki przerzut i przesiadka w okolicy Lwowa były pomostem dla połączenia lądowego między Bałtykiem a Morzem Czarnym i 'od morza do morza'.

8. Edmund Cieślak and Czesław Biernat, *History of Gdańsk*, translated by Bożenna Blaim and George M. Hyde, Gdańsk, 1988; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, 4 vols, Danzig, 1913–18.

Gdańsk dzisiejszy jest nierozłącznie kojarzony z nazwą ‘Solidarność’ i przywódcą ‘Solidarności’ Lechem Wałęsą. Polityczna lawina, która zaczęła się w stoczni Lenina w sierpniu 1980, zatrzymała się grzebiąc pod sobą tak zwaną Polską Rzeczpospolitą Ludową. Istotnie, w niemałym stopniu pomogła ona w ściągnięciu ogólnej lawiny, która zdemolowała cały sowiecki blok. W sierpniu 1980-go roku byłem na wakacjach z rodziną na jednej wysp greckich i był to dla mnie cenny moment, kiedy jedząc kolację w greckiej tawernie, próbowałem rozszyfrować wiadomości w greckiej telewizji, pokazującej akurat zdjęcia filmowe z demonstracji robotniczej. Nagle, rozległy tłum ponurych demonstrantów, dziesiątki tysięcy, upadł na kolana jak jeden człowiek; mignął obraz Matki Boskiej. Wtedy zrozumiałem gdzie to było i jakie ważne wydarzenia zaczęły się rozwijać. Strajki ‘Solidarności’ i utworzenie autonomicznych związków zawodowych były kulminacją niepokoju, jaki zaczął się w rozruchach nad Bałtykiem i policyjnych masakrach roku 1970. Ale w dłuższej perspektywie, były one przede wszystkim żywymi dowodami na to, że komunizm poniósł klęskę. W 1945 roku Gdańsk odżył jako nowozaludnione, proletariackie miasto, eksponat wystawowy komunistycznego porządku. Trzydzieści pięć lat później znalazło się ono w czołówce masowej rewolty społecznej, która środkami pokojowymi skończyła z tzw. ‘państwem robotników’. Oprócz przyjętej taktyki nieużywania przemocy, jeden aspekt tych upajających dni, uszedł uwagi zachodniej prasy: pojawienie się ‘Poezji w Stoczni’. Ci ponurzy, chmurni demonstranci nie tylko strajkowali o wyższe płace, czy prawo do związków. Walczyli oni o swą kulturę, o prawo do panowania nad każdą dziedziną własnego życia. Pierwszy tekst przypięty do zamkniętych bram stoczni Lenina był zniekształconym ale rozpoznawalnym tłumaczeniem z Byrona:

Walka o wolność, gdy się zaczyna,
Z ojca krwią spada dziedzictwem na syna,
Sto razy wrogów zachwiana potęgą,
Skończy zwycięstwem.⁹

Podczas Drugiej Wojny Światowej, Gdańsk był przykładem innej zupełnie klęski: nazistowskiej Rzeszy. We wrześniu 1939 roku został przyłączony do Rzeszy i przekształcony w nową stolicę Gau Danzig–West Preussen. Około czternastu tysięcy Polaków, jak się szacuje, zostało zabitych podczas niesławnej A B Aktion, co dzisiaj nazywałoby się czystką etniczną, również cała żydowska społeczność

9. Zob. Norman Davies, ‘Poetry in the Shipyard’, *Heart of Europe: A Short History of Poland*, Oxford, 1984, p. 382. Przekład polski: A. Mickiewicz, *Dzieła poetyckie*, 4 t., Warszawa, 1965, II, s. 163, w. 124–28.

miasta, około jedenastu tysięcy ludzi, została zamordowana. Obóz koncentracyjny Stutthof był zbudowany na przedmieściach miasta i pierwsze eksperymenty z Cyklonem B były przeprowadzane w pobliskim Chełmnie w przewidywaniu Holocaustu. Port Gdynia przemianowano na 'Gotenhafen' — Port Gotów. Prawie wszyscy pozostali Niemcy, 'Aryjczycy' zostali zmobilizowani do pracy w zmilitaryzowanej gospodarce, budując okręty i łodzie podwodne dla Kriegsmarine. Taka była ich nagroda za przedwojenny slogan nazistowski 'POWRÓT DO RZESZY'. W styczniu 1945-go roku nadeszła Nemesis. Znaczna grupa obywateli miasta uciekła, kiedy zbliżała się Armia Czerwona. Infernalne sceny rozgrywały się kiedy wzbierające fale uchodźców próbowały uciekać przez zamrożone wody delty.

Gdańszczaninem, który uczynił wiele zarówno dla zrozumienia komplikacji stosunków niemiecko-polskich jak i leczenia urazów, jest powieściopisarz Günter Grass. Urodzony w 1927 roku, Grass jest pochodzenia częściowo niemieckiego, częściowo kaszubskiego i akcja większości jego dzieł, jak nagradzany *Blaszany Bębenek* (1953) rozgrywa się lokalnie, w miejscach gdzie spędził młodość.

W poemacie 'Pan Kichot' podsummował on swoje pełne sympatii, choć nie całkowicie bezkrytyczne opinie o Polakach:

Powtarzam ciągle, mają dar Polacy.
 Nawet nadmierny. W czym się im nie darzy,
 mają dar w rękach i dar całowania,
 i nie na darmo: smutki, kawaleria;
 przydarzył się Don Quichote, wielce wydarzony Polak,
 stanął pod Kutnem, na wzgórzu,
 w odwodzie miał wieczorną zorzę,
 pochylił lancę obdarzoną bielą i czerwienią
 i runął na te niezdarzone zwierzęta,
 zdane na motory,
 w polu szarym od mundurów, na skrzydło [...]
 Przedarł się i niezdarnie całowały
 — nie wiem, czy owce wiatraki czołgi —
 całowały ręce Panu Kichotowi,
 on zawstydził się, poczerwieniał;
 darujcie, brak mi słów — mają dar Polacy.¹⁰

Pomiędzy wojnami Gdańsk ustanowiony został w styczniu 1920 roku, na mocy Traktatu Wersalskiego, jako wolne miasto. Na czele jego zarządu stał Wysoki Komisarz Ligi Narodów, który nadzorował prace lokalnego senatu i Volkstagu, czyli sejmu, w którym Polacy mieli siedem spośród stu dwudziestu mandatów. Zasada 'dostępu do morza' była pieczołowicie umieszczona w czternastu punktach prezydenta Wilsona i

10. Günter Grass, 'Pan Kichot', *Wiersze wybrane*, tłum. J. Jaskuła, Gdańsk, 1986, s. 13.

w kompromisowym układzie wytargowanym na Konferencji Pokojowej przez Lloyda George’a Polska zachowała prawa do portu i ceł. Ten porządek był podważony w latach trzydziestych przez liczne, powiązane zw sobą wydarzenia. Partia nazistowska opanowała instytucje wolnego miasta. Wpływy Ligi Narodów zmalały dramatycznie i trzech ostatnich komisarzy, Duńczyk, Irlandczyk i szwajcarski profesor C.J. Brunkhardt — utraciło władzę. Propaganda nazistowska skutecznie przekonała świat o niebezpieczeństwie sytuacji stworzonej przez coś, co nazywała ‘polskim korytarzem’. Jak tylko rozprawiono się z Czechosłowacją podczas krzyżysu monachijskiego we wrześniu 1938, Hitler wysunął żądanie rozwiązania ‘problemu Gdańska’, który sam stworzył. Polacy w przeciwieństwie do Czechów, zdecydowali, że pozostaną stanowczy. Rządy Sprzymierzonych zachęcały ich to tego, bez dostarczenia skutecznego planu wspólnej akcji. Pewien francuski deputowany postawił pełne wątpliwości pytanie: ‘Mourir pour Danzig?’ (‘Umierać za Gdańsk?’)

Ośmieleni przez tajne protokoły paktu za Stalinem z sierpnia 1939 roku, naziści nie krępowali się w rozpętaniu swej maszyny wojennej. Pierwsze strzały Drugiej Wojny Światowej rozległy się o świcie pierwszego września 1939 roku w Porcie Gdańskim, kiedy niemiecki okręt wojenny Schleswig Holstein podczas ‘przyjacielskiej wizyty’ wycelował swe wielkie lufy na polską twierdzę Westerplatte. Bez nadziei na litość czy ocalenie, trudno było oczekiwać by mały polski garnizon stawiał opór dłużej niż pięć minut. Walczył on jednak przez tydzień:

W Gdańsku staliśmy tak jak mur,
gwiżdżąc na szwabską armatę,
teraz wznosimy się wśród chmur
żołnierze z Westerplatte.¹¹

Pracownicy polskiej poczty w Gdanisku również postanowili walczyć. Ci, którzy przeżyli bitwę, byli wyciągnięci przez SS i zastrzeleni.

Panowanie króla pruskiego w mieście Danzig trwało, wg moich obliczeń, w summie niecałe sto dwadzieścia lat. Był to okres, kiedy mieszczenie wytrwale przyjmowali świadomie niemiecką identyczność i po 1871 roku stali się integralną częścią Cesarstwa Niemiec. Port Danzig podupadł na rzecz innych pruskich portów, ale w ciągu półwiecza przed 1914 rokiem zaludnienie powiększyło się trzykrotnie, a sprawny pruski system edukacyjny skutecznie wyeliminował analfabetyzm. W tym samym czasie, nauka języka polskiego, która prowadzona była w gimnazjum św. Jana aż do 1871 roku, została później zniesiona. W 1910

11. Konstanty Ildefons Gałczyński, ‘Pieśń o żołnierzach z Westerplatte’, *Poezja polska: Antologia*, Warszawa, 1973, s. 453.

roku ludność katolicka, częściowo niemiecka, częściowo polska, liczyła 33%, społeczność żydowska zaś naledwie 1,4%. Ogólna liczba ludności sięgała skromnych 175 tysięcy. W r.1800 Danzig był czwartym miastem Prus, a w r.1900 dziewiętnastym.

Mimo to, Danzig uzyskał wszystkie cechy nowoczesnej metropolii: łączność kolejowa z Berlinem i Warszawą pojawiła się w 1870; modernizacja kanalizacji w 1869; w roku 1880 powstał teatr miejski, a także aktywne Towarzystwo Historyczne i Archiwum. Po r. 1871 garnizon pruski został mocno poszerzony jako część wschodnich fortyfikacji Cesarstwa przeciw Rosji. Zoppot albo Sopot, niegdyś nieznana wioska rybacka, urósł do jednego z najpopularniejszych niemieckich uzdrowisk morskich.

W miarę kurczenia się elementu polskiego Danzig stawał się ośrodkiem osobnego kaszubskiego ruchu lokalnego. Jedna z melancholijnych ówczesnych pieśni mówiła:

Wisło moja, Wisło stara, dlaczego płyniesz tak smutno?¹²

Co ciekawe, Adam Mickiewicz, który jak wiadomo, pochodził z Litwy i nigdy nie odwiedził Warszawy ani Krakowa, nie mówiąc o Gdańsku, mimo wszystko jednak identyfikował się z wielkim portem bałtyckim. W scenie rozgrywającej się w karczmie w księdze IV Pana Tadeusza, Sędzia smakuje butlę gdańskiej Goldwasser:

Wódka to gdańska, napój miły dla Polaka;
'Niech żyje! krzyknął sędzia, w górę wznosząc flaszę
Miasto Gdańsk niegdyś nasze, będzie znowu nasze!'¹³

Był to rok 1832-gi.

W epoce napoleońskiej (1807–13), Danzig został uznany przez Francuzów za Wolne Miasto. Był to precedens, który zainspirował późniejszy, dwudziestowieczny eksperyment. Miasto wytrzymało dwa oblężenia, w czasie których mieszkańcy wykazali godną uwagi niechęć do wspomagania którejkolwiek z walczących stron. W r.1807 Francuzi oblegali je przez trzy miesiące od marca do maja. W skład ich wojsk wchodziła dywizja polska dowodzona przez kogoś o sławnym nazwisku — generała Giełguda. W 1812 roku Danzig zamieniony został w główną bazę dla La Grande Armée, atakującej Rosję. W 1813 roku 40 000 Rosjan walczyło przez dwanaście miesięcy, aby zdobyć francuski garnizon. W roku 1814, pod rządami gubernatora, księcia Wołkońskiego, Rosjanie prawdopodobnie zmierzali do utrzymania trwałego panowania,

12. 'Wisła smutno'.

13. Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, Księga Czwarta, w. 821–23.

podczas gdy mieszczenie ślali petycje w celu przywrócenia Wolnego Miasta. W roku 1815 Traktat Wiedeński zwrócił jednak Danzig Prusom.

Francuski marszałek, który zdobył miasto od Prus w roku 1807, François Lefebvre, Alzatzczyk, nagrodzony został tytułem 'Duc de Danzig'. Zawodowy żołnierz, który awansował przez kolejne stopnie wojskowe, był on świetnym przykładem powiedzenia Napoleona o każdym szeregowym noszącym buławę w tornistrze. Jego żona, Marszałkowa, uprzednio pracza, uzyskała wielką popularność we Francji jako 'Madame Sans Gêne'.

Przez 336 lat, od 1457 roku do 1793-go, Danzig prosperował jako główny port Królestwa Polskiego. Przez te trzy wieki służył on jako 'polskie okno na świat'.

Harmonijne związki, jakie Danzig miał z Polską, oparte były na dwu żywotnych elementach: handlu bałtyckim i miejskich wolnościach. Bałtycki handel zbożem kwitł dzięki unifikacji całego dorzecza Wisły pod rządami polskimi. Ogromne tratwy przewożące zbiorniki z pszenicą i żytem płynęły w dół rzeki niezależnie od sezonu po trzy, cztery czy pięć setek mil. Produkcja była potem sprzedawana miejscowym kupcom, a przez nich obcym, głównie Holendrom, którzy odpływali z nimi do Amsterdamu i wszystkich portów zachodniej Europy.

Wolności municypalne miasta Danzig/Gdańska były fundowane na serii królewskich przywilejów — pierwszy nadany przez Kazimierza Jagiellończyka, główny zaś przez Stefana Batorego w r.1588. Obywatele miasta utrzymywani byli w lojalności przez strach wobec rosnącego księstwa Hohenzolernów, Brandenburii — Prus, zwłaszcza ich modelu miasta, słusznie podejrzanego o położenie kresu mieszczańskim przywilejom. Nic dziwnego, że po ostatecznej pruskiej okupacji po drugim rozbiore Polski w 1793 roku, nastąpił gwałtowny opór.

W owej epoce handlowego splendoru, Danzig był głównym portem Morza Bałtyckiego. Jako ważny członek Ligi Hanzeatyckiej, dzielił bogaty, kosmopolityczny styl życia z partnerami w Lubece, Rydze, Hamburgu i Holandii. Silna lokalna milicja broniła murów miasta przeciwko wszelkim łobuzom ze Szwedami i Rosjanami włącznie. Patrycjusze budowali wspaniałe domy, takie jak Arturhof czy Dwór Artusa. Kościoły i budynki publiczne pomnażały się. Rzemiosło i cechy rosły w siłę. Zawadiacka polska szlachta, opływająca w złoto ze sprzedaży zboża stanowiła stałą klientelę złotników, a przede wszystkim bogatych gdańskich stolarzy. Ci ostatni znani byli z wyrabiania masywnych szaf zrobionych z najlepszego importowanego drewna: orzecha, teku, mahoni. Sekty religijne wszelkich odcieni od Anabaptystów do Schmallcaldianów znajdowały tam azyl. Emigranci wielu narodów, szczególnie Skandynawowie i Szkoci zakładali stałe

wspólnoty. Po dziś dzień istnieje w starym Gdańsku dzielnica, która nazywa się Szkoty.

Obecnie zapomina się o tym, że nowoczesna koncepcja narodu nie odpowiada historycznej rzeczywistości. Wielkim wyrazem uznania dla starej Rzeczypospolitej jest to, że przeważająco niemiecko-języczni 'Danzigerzy' uważali się za Polaków, co więcej lojalnych, antypruskich Polaków.

Znany, szesnastowieczny poemat napisany przez Sebastiana Klonowicza, 'Flis' unieśmiertelił gdański handel. Jedna scena ukazuje polskiego szlachcica próbującego zawierać transakcję z gdańskim kupcem po łacinie:

*'Heus mane, quiesco, faciesque grautum,
Indica nuobis, puer, advocatum,
Omnium subquo dirimuntur omnes
Indice causae'.*

Pocz mater, rzecz łaciną ogromną
Wysmukły Niemiec i mową nieskromną:
*'Kfyd folunt? aut me tomini Poloni
Indice quaerunt?*

*His vere causas adzit adfocatus,
Hiudicat fero dirimitque nostro
More scultetus, focitatque Taito
Nomine Scholczum.*

*Ficus est longus, tomus alta doto
Eminet fico; padet illa cui fis;
Ista sculteti tomus est, in dzilla
Dziura ministrat'.*

Rzeczysz drugiemu: 'Słyszysz to Marcinie?
Czy po niemiecku, czy po łacinie
Mówi ten kryksman?...'¹⁴

Prawie wszyscy sławni 'Danzigerzy' tamtych czasów, Johannes Dantiscus, poeta łaciński, Johann Hevelius astronom, Gabriel Fahrenheit fizyk i Artur Schopenhauer filozof — byli Niemcami. Ale wszyscy oni byli urodzeni jako polscy poddani.

W r.1754 został odlany dziękczynny medal przez króla Augusta IIIgo, dla uczczenia jubileuszu Gdańska i trzeciej rocznicy unii pomiędzy Polska i Prusami Królewskimi.

Inskrypcja mówiła:

DEO AUSPICE
AUGUSTO TERTIO
Poloniarum Rege Populorum Patre

14. Sebastian Klonowicz, *Flis*, wyd. S. Hrabec, Wrocław, 1950.

Feliciter Regnante
JUBILEUM GEDANENSE
Unionis Prutene Poloniae memoriae
sacrum
Reduce incorporationis die
Feria quatra cinerum seculi quari
natali
ANNO MDCCLIV¹⁵

Owo pełne harmonii wydarzenie wchodziło w diametralny konflikt z wersją historii lansowaną przez Hohenzollernów, którzy utrzymywali, że rozbiory Polski rozpoczęte przez Fryderyka Wielkiego, były usprawiedliwione przez gwałtowny podział Prus dokonany trzy wieki wcześniej.

Przed epoką polską, rządy w mieście Danzig sprawowali Krzyżacy. Podbita przez Krzyżaków w 1308 roku ludność miasta była zmasakrowana albo tak czy inaczej wygnana. W każdym przypadku była starannie germanizowana i obrócona w bastion teutońskiej ekspansji na wschód, tak zwanej *Drang nach Osten*, którą Polacy mieli wkrótce naśladować w ich własnej zgodnej ekspansji na wschodnie terytoria Litwy i Rusi. Danzig służył jako żywotne połączenie w łańcuchu niemieckich portów na południowym wybrzeżu Bałtyku. Korzystał on z reorganizacji Hanzy w 1360 roku obsługując długotrwale wyprawy Krzyżaków. Wielki Młyn był zbudowany w 1330 roku, wały miasta w 1340-tym, ogromny *Marienkirche* w 1343. Rozległe dzelnice zamkowe zakonu i rezydencja Wielkiego Mistrza, Marienburg, znany po polsku jako Malbork założone były w 1276-tym roku i bardzo rozprzestrzeniły się w czternastym wieku, kilka mil na południowy wschód od miasta Danzig na rozgałęzienie Nogatu w delcie Wisły.

Po klęsce militarnej Krzyżaków zadanej przez wojska polskie i litewskie, szczególnie pod Grunwaldem w 1410-tym roku, Danzig przewodził Lidze Miast Pruskich, która od 1456 roku szukała opieki królów Jagiellonów. Nieoczekiwane echo tych odległych czasów można znaleźć w chancerowskiej Opowieści Rycerza:

Był z nimi Rycerz, szlachetny i prawy,
Który od pierwszej w młodości wyprawy
Rycerskie cnoty umiłował kornie:
Wierność, cześć, hojność, obyczaje dworne.
Panu swojemu wielce był usłużny,
Na bój z nim jeżdżąc do krajów przeróżnych,
Tak w chrześcijańskie, jak pogańskie strony,
Wszędy dla czynów chwalebnych sławiony.

15. Henri de Montfort, *Dantzig: Port de Pologne dans le passé et dans le présent*, Paris, 1939, p. 37.

Był w Aleksandrii, gdy ją zdobywano;
 Na pierwszym miejscu zwykle go sadzano
 Pośród rycerzy wszystkich nacyj w Prusiech,
 Bo rzadko walczył na Litwie i Rusi
 [Równy mu stanem rycerz chrześcijański].¹⁶

Od jedenastego do wczesnego czternastego wieku, rosnący port bałtycki usytuowany był na terytorium słowiańskich książąt Pomorza. Należeli oni do dynastii Piastowskiej, ale ustanowili szeroki zakres niepodległości, szczególnie pod panowaniem Świętopełka (r. 1215–66). Miasto wstąpiło do luźnej, początkowej federacji Hanzy w dwunastym wieku i było włączone jako municipium w roku 1256-tym, zgodnie z prawem lubeckim.

W tym okresie, właściwe Królestwo Polskie, rządzone z Krakowa położonego daleko na południu, było feudalnie rozdrobnione i odcięte od morza. Jeden z jego kronikarzy zapisał starą łacińską pieśń, w której Polacy cieszą się owocami swego dostępu do wybrzeża:

Naszym przodkom wystarczały ryby słone i cuchnące,
 My po świeże przychodzimy, w oceanie pluskające!
 Ojcom naszym wystarczało — jeśli grodów dobywali,
 A nas burza nie odstrasza, ni szum groźny morskiej fali.
 Nasi ojce na jelenie urządzali polowanie,
 A my skarby i potwory łowim skryte w oceanie.¹⁷

Pod koniec dwunastego wieku, Cystersi zbudowali wielkie Opactwo w Oliwie. Miało ono istnieć odtąd nieprzerwanie od 1128-go roku do 1832-go i odgrywać ważną rolę w życiu religijnym, politycznym i gospodarczym regionu. U swych początków wznosiło się około pięciu kilometrów na zachód od murów miasta, ale od tamtych czasów zostało pochłonięte przez konglomerat Trójmiasta. Mnisi z Oliwy byli wtedy pionierami rolnictwa, będąc zarówno ludźmi świata, jak ludźmi Boga. W listopadzie 1627 roku, obserwowali oni wielką bitwę ze Szwedami, jaka miała miejsce na morzu w pobliżu linii brzegowej opactwa i skończyła się jedynym polskim zwycięstwem morskim. We wczesnych miesiącach roku 1660 gościli oni konferencję pokojową, która zakończyła się 3 maja traktatem zamykającym osiemdziesięcioletnią walkę Rzeczypospolitej ze Szwecją. Mimo że rozwiązany przez władze pruskie w 1832 roku zakon cystersów został przywrócony wraz ze statusem katedralnym po pierwszej wojnie światowej i od 1926 roku stał się siedzibą katolickiego biskupa

16. Geoffrey Chaucer, *The Knight's Tale*, przekład polski H. Pręczkowska, *Opowieści Kanterberyjskie: Wybór*, Wrocław, 1963, s. 8–9.

17. Przekład polski: R. Grodecki, wyd., *By czas nie zaćmił i niepamięć: Wybór kronik średniowiecznych*, Warszawa, 1975, s. 55.

Gdańska. Dla ludzi z zewnątrz znany jest on najlepiej ze swych wspaniałych barokowych organów, których konstrukcja, zaprojektowana przez Johanna Wulfa, zakończona została przed rokiem 1788 i których cztery manualy i sześć tysięcy piszczałek wydaje dźwięk prawie nie mający sobie równych na świecie.

I tak oto zatoczyliśmy całe koło, do początków portu, co po raz pierwszy trafia do historycznych annałów podczas panowania Bolesława Śmiałego w roku 997.

Pierwsza wzmianka w *Vita prima Sancti Alberti* używała formy URBS GYDDANYZC. Uczni wylali morze atramentu próbując wyjaśnić jej etymologię. W swojej nieświadomości zawsze rozumiałem, że skoro sąsiednia osada Truso jest dobrze udokumentowana, początki miasta związane były z ‘miastem Duńczyków’. Wygląda jednak na to, że pozostaję sam w amatorskiej mniejszości jednego głosu. Polscy naukowcy przypisują tej nazwie różnego rodzaju słowiańskie pochodzenie. Natomiast naukowcy pruscy widzieli tu źródło niemieckie, związane z Gotami. Forma ‘Danzig’, rozpoznawalnie niemiecka, nie pojawiła się przed falą kolonizacji niemieckiej w trzynastym wieku. Wybór należy do Państwa.

Kiedy byłem chłopcem, kolekcjonowałem numery pociągów i w tym celu poznałem dobrze boczne uliczki wokół dworca Victorii w Manchesterze. Pamiętam, że jedna z tych uliczek nazywała się Dantsick Street. Ta angielska, wiktoriańska wersja, która, śmiem twierdzić, wywodzi się z bałtyckiego handlu drewnem, jaki docierał przez nowozbudowany Manchester Ship Canal, jest uczciwym kompromisem między nie dającymi się pogodzić roszczeniami wokół Gdańska i Danzig. W przeciwnym razie, możemy jedynie uciec się do łaciny (właśnie spostrzegłem, że powinienem był używać Gedanum przez cały czas).

* * * * *

Millenium, czy millenia, to dość dziwne, by nie powiedzieć wątpliwe okazje. Mówią one zazwyczaj więcej o ludziach, którzy je obchodzą, niż o wydarzeniach, których dotyczą. Mimo wszystko, spełniają swoją rolę.

Niedawno wróciłem z Izraela, gdzie rok 1966 był obchodzony jako trzecie Millenium Króla Dawida. Świetnie. Jednak Jerozolima nie była założona przez króla Dawida, chociaż — jak czytamy w drugiej Księdze Samuela — przeniósł on stolicę Izraela do Jerozolimy w ósmym roku swego panowania z miasta Hebronu (2 Samuel 5: 5). Tak więc współczesne obchody są w istocie związane z izraelskim roszczeniem do wyłącznego panowania nad świętym miastem.

Za trzy lata Zjednoczone Królestwo będzie obchodzić drugie Millenium chrześcijaństwa. Niewielu komentatorów zdawaje się zauważać, że przygotowują się oni na chrześcijańskie, religijne wydarzenie. I prawie żaden nie zadaje sobie trudu podkreślenia dla celów zamierzonej wystawy brytyjskiej, że dwa tysiące lat temu ani chrześcijaństwo, ani Anglicy nie dotarli jeszcze do tych wybrzeży. Jedynymi istniejącymi w tamtych czasach 'Brytyjczykami' byli przodkowie druidycznych Walijczyków i Kornwalijczyków. Nawet rzymska prowincja Brytannia nie była jeszcze założona. Co więc pozostało dla post-chrześcijańskiego Zjednoczonego Królestwa do obchodów? Sądzę, że moglibyśmy organizować gigantyczny Eistdfod. Trudno się dziwić, że główna sugerowana data odnosi się do dużego pogańskiego lunaparku w Greenwich. Wzdragam się przed myślą, jak Trzej Królowie, czy pasterze z Betlejem odnieśliby się do największego na świecie diabelskiego koła. Pasuje to bardziej na gust króla Heroda.

Trzydzieści lat temu, Millenium Polski obchodzone było wśród ideologicznego konfliktu. Polski kościół katolicki słusznie nalegał, że Polacy powinni obchodzić w roku 1965-tym tysięczną rocznicę polskiego katolicyzmu i chrztu narodu. Polski reżim komunistyczny zaś nalegał, całkiem niesłusznie, że w roku 1966 obchodził on tysiąc lat państwa polskiego. Kościół używał łacińskiego słowa Millennium, podczas gdy władze państwowe używały kalki tysiąclecie.

W roku 1988 sowiecki reżim Michaiła Gorbaczowa świętował to, co wprowadzony w błąd świat, uważał za tysiąclecie rosyjskiego prawosławia. Miejmy nadzieję, że po raz ostatni w swej historii ukraińska stolica Kijów została użyta w charakterze gospodarza wielkiego festiwalu rosyjskiego szowinizmu. Czego nie wiedziała jednak większość gości, był to ostatni desperacki wysiłek podreperowania gasnącej fortuny Związku Sowieckiego przez apelowanie do najgorszych nacjonalistycznych i imperialistycznych tradycji dominującego narodu rosyjskiego. Bardzo dobrze pamiętam tę okazję. Byłem wtedy przygotowany do napisania dużego artykułu dla poważnej gazety brytyjskiej, mając zamiar wykazać, że ta odmiana słowiańskiej ortodoksji, jaka została sprowadzona do Kijowa w roku 988-ym, nie powinna być mylona z ortodoksją rosyjską, bowiem rosyjski kościół prawosławny miał nie być jeszcze założony przez wiele stuleci, zaś państwa Ruś Kijowska nie można przedstawiać jako 'rosyjskiego' i wreszcie, że ani współcześni Rosjanie, ani współcześni Ukraińcy nie mogą rościć sobie pretensji do wyłącznych praw nad kijowskim dziedzictwem. Pamiętam, że kreśliłem zgrabne zdanie, że 'Święty Włodzimierz nie miał więcej zasług dla założenia rosyjskiej cerkwi prawosławnej w roku 988, niż Św. Augustyn z Cantenbury dla założenia kościoła anglikańskiego w roku 597'. Niestety, na próżno. W ostatniej

chwili zajmujący się sprawami religijnymi członek redakcji gazety przyjął ofertę darmowej podróży do Kijowa jako gość władz sowieckich. Mój znakomity artykuł został zdjęty, a na jego miejscu czytelników gazety potraktowano kawałkiem napisanym przekonywująco na miejscu w Kijowie i zawierającym bezkrytyczny misz-masz wszelkich znanych historycznych mitów i wypaczeń z bogatego repertuaru rosyjskiego i sowieckiego. Taki przede wszystkim był, jak można podejrzewać, cel organizowania obchodów Millenium przez Gorbaczowa.

Jednakże sama idea ‘tysiąc lat’ prześięknięta jest mistycyzmem. ‘999’ zawiera w sobie całkiem magiczne koło, ale 1001, czy 1002 nie emanuje wcale elektrycznością. W rzeczy samej, podstawowa doktryna Milleneryzmu jest zawsze związana z mylną wiarą w specyficzną datę przypisaną powtórnemu przyjściu Chrystusa. W Apokalipsie Szatan miał powiedziane, że będzie na tysiąc lat i niektórzy przyjęli to dosłownie. Jednakowoż mylność ludzkich wierzeń nie stanowi przeszkody dla ich propagowania. Naziści przechwalali się, że Rzesza trwać będzie ‘tysiąc lat’. W rzeczywistości trwała zaledwie dwanaście. Wiara w okrągłe liczby zwykle okazuje się niemądra.

Co zresztą nasuwa pytanie pod adresem tych, którzy zdecydowali się na obchody rocznicy Millenium męczeństwa Św. Adalberta i Gdańska. Dlaczego ja mówię i dlaczego niektórzy z Państwa jeszcze słuchają? Bez wątpienia są Polacy, którzy wyobrażają sobie, że św. Wojciech był Polakiem i jego męczeństwo podpada pod tę samą kategorię, co i długi szereg męczenników narodowych od świętego Stanisława do św. Maksymiliana Kolbe i ostatnio ks. Jerzego Popiełuszki. Tragiczna przeszłość Polski, szczególnie w czasach współczesnych, w sposób nieunikniony rozwijała kult męczeństwa narodowego, gdzie wiara religijna i patriotyzm były często nieodłączne. Ten sam rodzaj Polaka chciałby prawdopodobnie wierzyć, wbrew wszelkim dowodom, że obecne miasto Gdańsk było zawsze przeważnie polskie przez tysiąc lat swego istnienia.

Ja mogę mówić tylko we własnym imieniu. Proszę jednak o pozostanie przy swoim zdaniu. Moim zdaniem, podstawowy powód dla upamiętnienia św. Adalberta polega na tym, że nie był on Polakiem, że służył on powszechnemu kościołowi katolickiemu, którego misja zwrócona jest do wszystkich ludzi. Samo słowo ‘katolicki’ znaczy uniwersalny. Z samej więc istoty rzeczy, żaden prawdziwy katolik nie może ograniczać rozumienia swej religii do zamkniętego kręgu narodowego. Pojęcie ‘polskiego katolicyzmu’ może być tylko uzasadnione jeśli stanowi część światowej kampanii na rzecz uniwersalnych wartości chrześcijańskich. Podkreślanie że ‘Wojciech’ był Czechem, jego główny mentor Adalbert z Magdeburga Niemcem, co przeważającą część swej kariery spędził jako misjonarz w przedchrześcijańskim Kijowie, i że

instytucja, która najbardziej zainspirowała jego działalność — wielkie opactwo w Cluny — było czymś, co dziś nazwalibyśmy francuskim nie jest bez znaczenia. Pierwszą lojalnością Adalberta był niewątpliwie Rzym.

Podobnie, zasadniczy element w historii Gdańska nie polega na jego obecnej wyłącznej polskości, ale na jego silnych międzynarodowych koneksjach, jego długotrwałych niemieckich tradycjach, jego roli jako azylu dla prześladowanych mniejszości. Żaden Polak, który musi być świadomy tragedii pokonanych narodów, który wie co to znaczy być uciskany, prześladowany, deportowany i upokarzany, nie może nie współczuć tragedii niemieckich Gdańszczan — niektórzy z nich są dziś na tej sali. Nikt, kto rozumie, że zbrodnie reżymów i jednostek nigdy nie mogą być umieszczane na zbiorowym koncie całych narodów, nie może nie rozróżniać pomiędzy kryminalistami epoki Nazistów i masą niewinnych Niemców, mężczyzn, kobiet i dzieci, którzy do roku 1945 dumni byli z Gdańska jako swego rodzinnego miasta. Nikt, kto był zmuszony siłą do opuszczenia swego domu w Wilnie czy Lwowie, i kto mógł w końcu znaleźć się w Gdańsku, nie powinien zamykać swego umysłu na paralelne straty i cierpienia dawnych jego mieszkańców.

Według tej samej miary, każdy kto zechce oklaskiwać tryumfalne odrodzenie polskiego Gdańska, jak Feniksa z popiołów wojny, powinien równocześnie oklaskiwać odrodzenie społeczności gdańskich mniejszości. Niedawny komunikat prasowy zapowiadał powrót trzech tysięcy członków żydowskiej społeczności pod hasłem JESTEŚMY. Miasto Solidarności, która obywatela się bez przemocy i otwarta była dla wszystkich, może tylko powitać taki rozwój wypadków. Ludzie podobni księdzu Jankowskiemu nie mogą mieć ostatniego słowa. Jako znak zmieniających się czasów słyszę, że na przedmieściach Gdańska wznoszony jest meczet, by służyć duchową opieką odwiedzającym Gdańsk muzułmańskim marynarzom.

W obecnej Europie, gdzie granice narodowe są likwidowane i gdzie nacjonalistyczne uprzedzenia są niepożądane, Millenium miasta Gdańska — Danzig może służyć zaaktualne przypomnienie fatalnych konfliktów przeszłości. Może ono być również użyte dla pokazania, że kalejdoskopowe dziedzictwo przeszłości może być rewidowane i wyławiane dla tradycji, służących celom bieżącego czasu. Jeśli podobne wojnom eskapady Bolesława Śmiałego mogą bezpiecznie pozostać w dziedzinie żywotnych legend, to również można nauczyć się kilku pozytywnych lekcji z krzyżackich krucjat, z imperializmu wilhelmińskich Niemiec, rasizmu Nazistów, totalitarnych ambicji powojennego komunizmu. Z drugiej strony, wielonarodościowe, handlowe, komercyjne i konfederacyjne tradycje Ligi Hanzeatyckiej, dawno zapomniane przez większość Polaków i Niemców, oferują coś, co warte

jest zastanowienia. Ostatecznie polski Danzig był jedną z najjaśniejszych gwiazd w hanzeatyckiej konstelacji; i można mieć nadzieję, że polski Gdańsk dopnie tego, aby zajmować podobne miejsce w przyszłej Europie. Gdańsk dzisiejszy jest bowiem centrum nowego, kwitnącego regionu europejskiego, którego hasłem jest międzynarodowa kooperacja. W ważnym momencie, kiedy Polska dąży do uzyskania członkostwa NATO i niedługo Unii Europejskiej, Gdańsk posiada mocne i rosnące związki praktyczne wokół Morza Bałtyckiego, z Niemcami Wschodnimi, Finlandią, Szwecją i Danią, z sąsiednią rosyjską enklawą Kaliningradu i z państwami bałtyckimi. Pamięć 'Solidarności' i pomniki robotników — ofiar roku 1970-tego i bohaterów Westerplatte, mogą działać otwieraająco. Czary świętego Adalberta stanowią odległą przeszłość. Nikt, czy to student, turysta, czy bankier, nie potrzebuje odwiedzać miasta Lecha Wałęsy z myślą o męczeństwie.

(Przetłumaczyła Maria Korzeniewica)

Publications

Previous volumes in the M.B. Grabowski Memorial Lecture series:

- Norman Davies, *Sobieski's Legacy: Polish History 1683–1983*, London, 1985.
- Jerzy Jubrzycki, *Soldiers and Peasants: The Sociology of Polish Migration*, London, 1988.
- Piotr Wandycz, *Polish Diplomacy 1914–1945: Aims and Achievements*, London, 1988.
- Jerzy Peterkiewicz, *Messianic Prophecy*, London, 1991.
- Władysław Miodunka, *Masters, Teachers and Pupils: Polish Education Abroad*, London, 1994.
- Archbishop Szczepan Wesoły, *Fifty Years of the Church in the Polish Diaspora, 1945–95*, London, 1996.

Other publications available from the School:

- Bolesław Mazur and George Gömöri (eds), *Cyprian Norwid: Poet — Thinker — Craftsman*, London, 1988.
- Keith Sword, with Norman Davies and Jan Ciechanowski, *The Formation of the Polish Community in Great Britain 1939–1950*, London, 1989.
- Keith Sword (ed.), *Sikorski: Soldier and Statesman. A Collection of Essays*, London, 1990.
- Aleksander Hall, *The History and Development of the Political Parties in Poland*, London, 1991.
- Józef Gula, *The Roman Catholic Church in the History of the Exiled Polish Community in Great Britain*, London, 1993.
- Keith Sword, *Identity in Flux: The Polish Community in Britain*, London, 1996.

All of these volumes are available from the School. Enquiries should be directed to the Publications Office, School of Slavonic and East European Studies, Senate House, Malet Street, London WC1E 7HU. Tel.: 0171 639 4934.

